

अध्याय एक (Chapter One)

१. परिचय (Introduction)

१.१ अध्ययनको परिचय (Background of the Study)

शिक्षामा गरिएको लगानीलाई मानवीय पूँजी निर्माणमा गरिएको लगानी भनिन्छ किनकि यसबाट हरेक राष्ट्रले आर्थिक लाभ तथा राष्ट्र निर्माणमा महत्वपूर्ण सहयोग प्राप्त गर्दछन् । शिक्षामा गरिएको लगानीले उद्योगमा गरिएको लगानीले जस्तो प्रत्यक्ष लाभ र प्रत्यक्ष उत्पादन दिँदैन तर शैक्षिक पूँजी निर्माणमा सहयोग गर्दछ । यसका अतिरिक्त शैक्षिक संस्थाहरूमा गरिएको लगानीले व्यक्तिको उत्पादनकत्व बुद्धि गरी व्यक्तिलाई खुसी र सक्षम बनाउँछ (अधिकारी, २०७१) ।

२०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना लागु भए पछि विद्यालय अनुदान कार्यक्रम अन्तर्गत दुर्गम जिल्लामा निम्न माध्यमिक र माध्यमिक शिक्षकको तलब भत्ता सरकारले शत प्रतिशत व्यवहोर्नुपर्नुको साथै दुर्गम भत्ताको पनि व्यवस्था गरेको थियो । बाँकि अन्य ठाउँहरूको लागि निम्न माध्यमिक तथा माध्यमिक शिक्षक तलब भत्ता बापत क्रमशः ७५ प्रतिशत, अनुदान दिने तर व्यवसायिक माध्यमिक विद्यालयका शिक्षकहरूलाई ७५ प्रतिशत नै तलब दिने व्यवस्था गरेको थियो । २०३८ सालदेखि व्यवसायिक माध्यमिक विद्यालय नरहने व्यवस्था भएपछि सबै खाले माध्यमिक विद्यालयहरूलाई ५० प्रतिशत तलब भत्ता दिने व्यवस्था गरिएको थियो । पञ्चायत कालमा कर्मचारीको तलब भत्ता बढाउँदा तलब तुरुन्त नबढाउने फेरि तलब बढेको अनुपातमा आफुले व्यवहोर्नुपर्ने प्रतिशत दिँदा शिक्षकहरूले नमानेपछि बढेको तलबको शत प्रतिशत रकम नै दिने निर्णय भएको थियो । फलस्वरूप २०४३ सालसम्म माध्यमिक विद्यालयले ६० प्रतिशत तलब भत्ता अनुदान पाएको देखिन्छ (पोखेल, २०६३) ।

शिक्षा मानव जीवनलाई नभई नहुने महत्वपूर्ण पक्ष हो । शिक्षाको सुरुवात मानवको जन्मसँगै भएको पाइन्छ । शिक्षाद्वारा मानिसले आफ्नो समग्र जीवनको विकास गरी आफ्नो रहनसहन, बानी, व्यवहारमा परिवर्तन गर्ने गर्दछ । शिक्षा जीवनपर्यन्त र निरन्तर रूपमा चलिरहने प्रक्रिया हो । सिकारुको जीवनको सम्पूर्ण पक्षको विकास गराउनु शिक्षाको उद्देश्य

मानिन्छ । बालकको शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, सामाजिक, नैतिक रूपमा दक्ष जनशक्ति एवम अशल र कुशल नागरिकमा हुनुपर्ने सम्पूर्ण गुणहरूको विकास गराउनु नै शिक्षाको आधुनिक अवधारणा हो । व्यक्तिमा नैतिक मूल्य र मान्यताका साथै ज्ञान, सिप र अभिवृद्धि विकास गराई प्रतिभाशाली एवम विवेकी नागरिक निर्माण गर्नु आवश्यक हुन्छ । शिक्षाको यो पूर्ण विकसित शक्ति हो । जो मानिसलाई आफ्नो स्वाभिक प्रकृतिको बुद्धिको साथै विकासमा समेत सहायक हुन्छ । व्यक्तिमा आत्मोन्नतीका साथै भौतिक समुन्ती गर्नु शिक्षाको व्यापक अर्थ हो । मानिसका आचरण र व्यवहारमा देखिने अनेकौ असमाजस्यतालाई उचित शिक्षाबाट सुधार्न सकिन्छ । व्यक्तिलाई सामाजिक समायोजन गराउँदै एक सफल सामाजिक प्राणि बनाउने आधारपनि शिक्षालाई मान्न सकिन्छ (श्रेष्ठ र बस्न्यात, २०६७) ।

कुनै पनि व्यक्तिको, समाजको वा सम्पूर्ण राज्यकै विकासको प्रमुख जग शिक्षा हो । शिक्षा विनाको मानिस सधैँ भरि अँध्यारोमा पर्दछ । त्यसैले कुनै पनि राष्ट्रको विकासको लागि शिक्षालाई व्यक्ति, परिवार, समाजसशँग अन्तर सम्बन्धित गराएर अगाडि बढाउनुपर्दछ । माध्यमिक शिक्षा उच्च शिक्षाको जग हो । नेपाल सरकारले माध्यमिक शिक्षाको विकासको लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू अघि सारेको पाइन्छ । त्यसैले शिक्षाको क्षेत्रमा वर्तमान समयमा तुलनात्मक रूपमा लगानी पनि बढ्दै गइरहेको छ । माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा बढ्दो लगानीको कारण सरकारले माध्यमिक तहलाई निशुल्क घोषणा गरेको छ ।

नेपालमा शिक्षाको इतिहासलाई हेर्दा प्राचीनकालिन गुरुकूल शिक्षादेखि संस्कृति शिक्षा, लिच्छिविकालीन शिक्षा, बौद्ध शिक्षा, हुँदै आजको आधुनिक शिक्षामा प्रवेश गरेको पाइन्छ । परम्परागत शिक्षा प्रणालीमा धार्मिक गुरुद्वारा विशेष गरी संस्कृति भाषामा शिक्षा प्रदान गरिन्थ्यो भने आजको आधुनिक शिक्षालाई हेर्दा नेपालमा शिक्षा नेपाली, संस्कृत, अंग्रेजी आदि भाषामा मात्र प्रदान नगरी सांकेतिक भाषामा समेत शिक्षा प्रदान गरिन्छ । शिक्षालाई परम्परागत तरिकाबाट आधुनिक तरिकामा ल्याउनुमा राणाकालिन प्रधान मन्त्रीहरूको विशेष भूमिका रहेको छ । त्यसैले नेपालमा पद्मशमशेरलाई आधुनिक विद्यालयका पिता (Father of Modern Schooling) भनिन्छ । राणाकालिन समयमा शिक्षाको विरोध हुनुका साथै शिक्षाको विस्तारपनि द्रुततर रूपमा भएको पाइन्छ ।

एउटा बालकको औपचारिक शिक्षा त्यतिबेला शुरुवात हुन्छ, जति बेला उ पढ्नको लागि वा केहि कुरा सिक्नको लागि विद्यालय परिसर भित्र प्रवेश गर्दछ । वर्तमानमा नेपालको औपचारिक विद्यालय शिक्षाको संरचनालाई हेर्दा दुई तहको पाउन सकिन्छ । जसमा आधारभुत तह (१-८ कक्षा) र माध्यमिक तह (९-१२ कक्षा) रहेको छ । आधारभुत तह अन्तरगत पनि कक्षा १ देखि ५ सम्म लाई प्राथमिक तह र कक्षा ६ देखि कक्षा ८ सम्मलाई निम्न माध्यमिक तह मानिएको छ । नेपाल सरकारले विद्यालयका विभिन्न तहहरूका लागि आधिकारिक उमेर समुह निर्धारण गरेको छ । जसअनुसार प्राथमिक तहका लागि ५-९ वर्ष, निम्न माध्यमिक तहका लागि १०-१२ वर्ष, माध्यमिक तहका लागि १३-१४ वर्ष र उच्च माध्यमिक तहका लागि १५-१६ वर्ष तोकिएको छ (Department of Education, 2067) ।

जुनसुकै विद्यालयमा सुविधा र सुरक्षा अति आवश्यक तत्वहरू हुन् । साधारण तथा वातावरणीय असुरक्षा, यौन दुर्व्यवहार र पुरुष शिक्षकद्वारा छात्राहरूमा नराम्रो व्यवहार भएका उदाहरणहरू हाम्रो समाजमा धेरै छन् । त्यसैले अभिभावकको मनबाट छात्राहरूको असुरक्षाको डर हटाउन विद्यालयमा कम्तीमा पनि एक जना महिला शिक्षकको आवश्यकता पर्दछ । अभिभावकहरूले पुरुष शिक्षकभन्दा महिला शिक्षक बढि भएको विद्यालयमा आफ्ना बालबालिकाहरूलाई भर्ना गराउन चाहन्छन् भने अर्को तर्फ नेपाल जस्तो लैङ्गिक विविधता युक्त देशमा छोरीलाई शिक्षाबाट वञ्चित गरेको अवस्थामा विद्यालयमा महिला शिक्षिकाको उपस्थितिले छात्रा भर्नाको लागि नमुनाको भूमिका निर्वाह गर्दछ । त्यसैले बालबालिकालाई विद्यालयहरू भर्ना गराउन र उनीहरूलाई विद्यालयमा टिकाई राख्नका लागि पनि विद्यालयमा महिला शिक्षिकाको महत्वपूर्ण योगदान रहेको हुन्छ । अर्थात्, विद्यालयमा महिला शिक्षिकाले नै छात्रा भर्नादरमा वृद्धि गराउन सक्दछन् (बिष्ट, २००६) ।

हाल माध्यमिक शिक्षा विश्वभरी नै विकसित भइरहेको छ । अल्पविकसित र विकासिल देशहरूमा भने लगानीका दृष्टिकोणले अपेक्षित नै रहेको छ । जबकी भर्नादरमा भने द्रुत गतिले वृद्धि भइरहेको छ । सर्वव्यापी प्राथमिक शिक्षाको उपलब्धिले गर्दा अत्याधिक विद्यार्थीहरू माध्यमिक शिक्षाको लागि सम्भाव्य भएका छन् । त्यसैले ग्रामिण क्षेत्रबाट शहरी क्षेत्रमा विशाल जनसमुहको बँसाई सराई तथा विश्वव्यापी श्रम बजारको मागले सार्वजनिक बजेटमाथि व्यापक दबाव सिर्जना गरेको छ । साथै माध्यमिक शिक्षामा पहुँच, गुणस्तर र समता, प्रत्येक राष्ट्रको सामु चुनौतीको रूपमा रहेको छ । यसले गर्दा शिक्षा क्षेत्रमा गरिएको

लगानीमा पारदर्शिता ल्याई सम्पूर्ण सरोकारवालामा माध्यमिक शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउनु आवश्यक देखिन्छ (Abu-Duhou, 2007) ।

२०४६ सालको राजनैतिक परिवर्तन तथा प्रजातन्त्रको पुर्नस्थापना पछि नेपालको माध्यमिक शिक्षामा पहुँच बुद्धि गराउनका लागि निःशुल्क शिक्षा हुनुपर्ने विषयमा चर्चा हुन थाल्यो । राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ ले दिएको सुझावहरूलाई आत्मसाथ गर्दै २०४६ सालपछिको पहिलो जननिर्वाचित सरकारले आ.व. २०४८ /०४९ को आफ्नो बजेट वक्तव्यमार्फत् माध्यमिक तहको शिक्षालाई आउँदो शैक्षिक सत्र २०४९ /०५० बाट कक्षा ६ देखि क्रमशः लागु हुने गरी निःशुल्क गर्दै जाने निर्णय गर्‍यो । यसको साथै यो सरकारले सम्पूर्ण तहका शिक्षकलाई शतप्रतिशत तलबी अनुदान दिने घोषणा गरेपश्चात् नेपालको माध्यमिक तहको लागत सहभागितामा परिवर्तन गर्ने नीति ल्याएको पाइन्छ (अर्थ मन्त्रालय, २०६३) ।

कुनै पनि कार्य सम्पन्न र सफलताको लागि आर्थिक लगानी विना सम्भव हुँदैन । एउटा राम्रो शैक्षिक प्रणालीले मात्र नयाँ वैज्ञानिक प्रविधि र नयाँ उत्पादन तरिकायुक्त मानवीय संसाधन उत्पादन गर्न सक्दछ । विकासका अन्य क्षेत्रमा जति लगानी गरिन्छ । सोहि बराबरको लगानी शिक्षा क्षेत्रमा गर्ने हो भने राष्ट्रिय आयको बुद्धिदरमा अन्य क्षेत्रको लगानीले भन्दा शिक्षामा गरिएको लगानीले बढि योगदान दिने गर्दछ । त्यसैले शिक्षालाई लगानीको रूपमा लिनुपर्दछ । कुनै पनि राष्ट्रको शिक्षा र विकास एउटै सिक्काका दुई पाङ्गा जस्तै अन्तर्निर्भर हुने भएकाले सरकार समाज तथा व्यक्तिले शिक्षा क्षेत्रमा लगानीको मात्रा बढाउनुपर्दछ । कुनै पनि देशको आर्थिक, सामाजिक लगायत सर्वाङ्गण पक्षको विकास गर्नका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको अत्यन्तै महत्व रहेको हुन्छ । कुल गार्हस्थ उत्पादनमा दोब्बर गर्ने हो भने प्राथमिक तहको भर्नादर दोब्बर, माध्यमिक तह चारदेखि पाँच गुणाले बढाउनुपर्दछ (हर्विन्सन र मेयर्स, १९६८) ।

शैक्षिक लगानी पश्चात मात्र शैक्षिक उपलब्धि प्राप्त गर्न सकिन्छ । मानवीय जीवनलाई समय सापेक्ष वातावरण अनुसार परिष्कृत गराउनु सक्नु र समाजको प्रतिनिधिको रूपमा व्यवहार गर्न सक्ने हुनुलाई शैक्षिक उपलब्धिको रूपमा मान्न सकिन्छ । शैक्षिक उपलब्धि भनेको शैक्षिक लगानी गरेपछि मानवीय व्यवहारलाई उपयोगी बनाउने कार्य गर्नुका साथै गुणस्तरीय जीवन व्यतित गर्दै समाजमा शिक्षाको ज्ञान बढाउने कुरामा सहयोग गर्नुलाई

मान्न सकिन्छ । शैक्षिक उपलब्धिलाई उत्तीर्ण प्रतिशत कक्षा छाड्ने प्रवृत्ति, उत्तीर्ण श्रेणी कक्षा दोहोर्‍याउने प्रवृत्ति, चेतना, शिक्षित र अशिक्षित बिचको अन्तर जस्ता कुराले निर्धारण गर्दछ (गौतम २०६७) ।

१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problem)

शिक्षा नै देश विकासको प्रमुख आधार भएकोले शिक्षा क्षेत्रका सरकारले गरेको लगानीलाई उचित तरिकाले परिचालन गरी शिक्षालाई गुणात्मक र परिस्कृत बनाउनु अति नै आवश्यक रहेको छ । त्यसमा पनि विद्यालय शिक्षा उच्च शिक्षाको जग भएकाले यसलाई गुणस्तरीय र सान्दर्भिक बनाउनका लागि यस तहमा गरिएको सार्वजनिक लगानीको उचित परिचालन गरिनु अति आवश्यक देखिन्छ । शिक्षामा गरिने लगानी अन्य व्यवसायमा गरिएको लगानी भन्दा भिन्न प्रकृतिको र दीर्घकालीन हुने भएकाले अन्य व्यवसायमा गरिएको लगानीबाट तत्कालै प्रतिफल प्राप्त हुन्छ भने शिक्षामा गरिएको लगानीबाट प्रतिफल प्राप्त गर्न धेरै वर्ष पर्खनुपर्ने हुन्छ । यसै सन्दर्भमा चीनिया दार्शनिक कन्फ्युसियस (Confucius) ले भनेका छन्, “यदि तिमी एक वर्षको लागि योजना बनाउँछौ भने धान खेती गर, दश वर्षको लागि योजना बनाउँछौ भने फलफूल खेती गर र सय वर्षको लागि योजना बनाउँछौ भने मानिसको खेती गर अर्थात् शिक्षामा लगानी गर ।” यहि कुरालाई मनन गरी शैक्षिक लगानीको महत्व बुझेर सरकारले शिक्षा क्षेत्रमा पर्याप्त लगानी गर्नुपर्दछ र शिक्षालाई गुणस्तरीय र परिस्कृत गर्दै अगाडि बढाउनुपर्दछ (पोखरेल, २०६३) ।

कुनै पनि राष्ट्रको समग्र विकास त्यस राष्ट्रले शैक्षिक क्षेत्रमा गरेको दीर्घकालीन लगानीमा भर पर्दछ । तसर्थ राष्ट्रको कूल बजेटको भण्डै २० प्रतिशत लगानी शैक्षिक क्षेत्रमा गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । मा.वि. तह पास भएका विद्यार्थीहरू सशुल्क रूपमा उ.मा.वि.को शिक्षा प्राप्त गर्नबाट वञ्चित हुन नपरोस भन्ने तर्फ ध्यान दिनु पर्दछ । अभिभावकको लगानी र त्यसको प्रभावकारिता पक्षबीच धमिलो सम्बन्ध देखिन्छ । जसले गर्दा समय र आर्थिक लगानीसँग धेरै मेहनतका साथ पास भएका विद्यार्थीहरूको भविष्य तर्फपनि ध्यान पुर्‍याउन मनासिब देखिन्छ । शिक्षालाई सीपमुलक, गुणस्तरीय, समान पहुँच र सामाजिक समतामुलक बनाउन सकिने कुरामा प्रश्न चिन्ह खडा हुन थालेको छ जुन देशको लागि दुर्भाग्य हुन सक्छ ।

सर्वसुलभ र सबैको लागि निःशुल्क शिक्षा भन्ने नारा सम्पूर्ण राजनीतिक दलहरूले आफ्नो घोषणापत्र मार्फत् आम नागरिकहरूलाई उद्घोषण गरेको पाइन्छ । शिक्षामा सरकारले पर्याप्त रूपमा लगानी गर्न नसकेको र अभिभावकहरूले आफ्ना छोराछोरीहरू प्रति पर्याप्त शिक्षामा खर्च गर्न नसकेको अवस्थाले गर्दा शिक्षा लिने दिने कार्य कठिन बन्दै गएको छ । जसले गर्दा माध्यमिक तहको शिक्षा जसोतसो चलेको छ । हाल नेपालमा माध्यमिक शिक्षा सम्म पूर्ण रूपमा निःशुल्क बनाइएको छ भने प्राथमिक शिक्षा पूर्ण निःशुल्क हुनुका साथै सिमान्तकृत र सुविधाविहिन बालबालिकाको लागि शिक्षा सुनिश्चित गर्न दिवा खाजा, पोशाक छात्रवृत्ति र छात्राहरूको लागि तेल सहित उपलब्ध गराउँदै आएको छ ।

हाल विद्यालयको शिक्षा दुई क्षेत्रको लगानी र व्यवस्थापनमा चलिरहेको सन्दर्भमा ती विद्यालयहरूबाट उत्पादन हुने जनशक्ति, विद्यालय सुविधा तथा पहुँचको अवस्था, विद्यालय शिक्षामा समाविष्ट भौतिक संरचनाको वितरण तथा अवस्था, विद्यार्थी तथा विद्यार्थी भर्ना सम्बन्धी विवरण तथा सुचकहरू, विद्यमान अवस्थामा कार्यान्वयन भएका कार्यक्रमहरूको विवरण आदि जस्ता कुराहरूको स्पष्ट विश्लेषणात्मक अध्ययन गरी समस्याको पहिचान र समाधानका विधिहरूको खोजीको टड्कारो आवश्यकता छ । सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयबाट दुई भिन्न गुणस्तरका जनशक्ति उत्पादन किन र कसरी भइराखेको छ ? यी विद्यालयहरू बीचमा अन्तर रहनुको कारण के हो ? यसको पछाडी आर्थिक पक्षले कस्तो प्रभाव पारिराखेको छ ? शैक्षिक उपलब्धीको स्तरमा फरक पर्नुको पछाडी कुन कुन पक्ष बढी महत्वपूर्ण रहेको छ ? आदि जस्ता समस्यामुलक प्रश्नहरूको उत्तरको खोजीमा नै यस अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

शिक्षा कुनै पनि व्यक्तिको, समाजको वा सम्पूर्ण राज्यकै विकासको प्रमुख जग हो । शिक्षा विनाको मानिस सधैँ भरी अध्यारोमा नै रहन्छ । त्यसैले कुनै पनि राष्ट्रको विकासको लागि शिक्षालाई व्यक्ति, परिवार, समाजसँगै अन्तरसम्बन्धित गराएर अगाडि बढाउनु पर्दछ । माध्यमिक शिक्षा उच्च शिक्षाको जग हो । नेपाल सरकारले माध्यमिक शिक्षाको विकासका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू अघि सारेको पाइन्छ । त्यसैले शिक्षाको क्षेत्रमा वर्तमान समयमा तुलनात्मक रूपमा लगानी पनि बढ्दै गैरहेको छ । माध्यमिक तहसम्मको शिक्षाको बढ्दो लगानीकै कारण सरकारले माध्यमिक तहलाई निःशुल्क घोषणा गरिसकेको छ ।

वि.सं. १९९० सालदेखि सञ्चालित एस.एल.सी परिक्षामा आजसम्म आइपुग्दा धेरै उतार चडावहरू भएका छन् । शैक्षिक तथ्याङ्क २०६८ अनुसार वि.स. २००७ सालमा १ वटा माध्यमिक विद्यालय रहेकोमा वि.सं. २०६२ साल सम्म आइपुग्दा ६ हजार ७ सय १६ पुगेको छ । यसरी सङ्ख्यात्मक रूपमा विद्यालय बढ्नुका साथै विद्यार्थी संख्या पनि दुत्तर गतिले बढ्दै गएपनि उच्च शिक्षाको फलामे ढोकाको रूपमा रहेको एस.एल. सी. परिक्षाको गुणस्तर अपेक्षित रूपमा बढ्न सकेको पाइदैन । घर, परिवार र राष्ट्रको विद्यालय तहमा ठुलो धनराशीको लगानी भएको छ । विद्यालयको अन्त्यमा दिइने परिक्षामा अधिक विद्यार्थी संख्या असफल हुनुले एकातिर घर परिवार र राष्ट्रको लगानी त्यसै खेर गैरहेको अवस्था छ भने अर्कोतिर उत्तिर्ण हुनेहरूको गुणस्तर पनि सन्तोषजनक छैन (अधिकारी, २०६९) ।

शिक्षामा सबैको पहुँच तथा निशुल्क शिक्षा भन्ने कुरा विभिन्न राजनैतिक दलहरूले आफ्नो घोषणापत्रमा उद्घोषण गरेको भएता पनि शिक्षामा सरकारले पर्याप्त मात्रामा लगानी गर्न नसकेको र अभिभावकहरूले आफ्ना छोराछोरीहरूप्रति पर्याप्त शिक्षामा खर्च गर्न नसकेको अवस्थाले शिक्षा लिने दिने कार्य कठिन बन्दै गइरहेको छ । माध्यमिक शिक्षामा अभिभावकहरूले थोरै रकम खर्च गरेता पनि उच्च माध्यमिक तहको शिक्षामा सरकारी अनुदान न्यून दरको रहेकाले पूर्णतः शुल्क लिएका आधारमा सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ । प्रा.वि., नि.मा.वि. र मा.वि. तहमा सरकारले निशुल्क शिक्षा उपलब्ध गराउने नीति कार्यान्वयन गरेको भएतापनि प्रभावकारिता कमजोर रहेको देखिन्छ । जसले गर्दा उल्लेखनिय शैक्षिक उपलब्धि हुन सकेको छैन ।

१.३ अध्ययनको महत्व (Significance of the Study)

राज्यको विकास गर्नका लागि यातायात, स्वास्थ्य, कृषि, सञ्चार, उद्योग आदि क्षेत्रमा मात्र लगानी गरेर पुग्दैन । यसको सफलताको लागि शिक्षामा पनि सहि अनुपातमा लगानी बढाउनुपर्दछ । त्यसैले भनिन्छ, विद्यालय समुदायको एउटा साभ्का आस्थाको केन्द्र हो जसले अन्धकारमा दीप प्रज्वल गर्ने, समाजको भावी रेखा कोर्ने, अन्तराष्ट्रिय प्रतिस्पर्धामा समेत प्रतिस्पर्धी भई राष्ट्रिय एवं अन्तराष्ट्रिय स्तरमा समेत ख्याति प्राप्त गर्न सक्ने जनशक्ति तयार गर्ने भएकाले यो एउटा पवित्र मन्दिर हो । शिक्षामा तालिमको माध्यमबाट प्रदान गरिने समसायिक र सान्दर्भिक ज्ञानको भण्डारलाई मानव संसाधन भनिन्छ भने मानव संसाधनमा गरिएको लगानीले राष्ट्रिय उत्पादकत्वमा वृद्धि भई अर्थतन्त्रमा सकारात्मक असर

पार्दछ । त्यसैले शिक्षामा क्षेत्रमा गरिएको लगानी अन्य क्षेत्रमा गरिएको लगानीभन्दा भिन्न प्रकृतिको हुने गर्दछ । शिक्षा क्षेत्रमा गरिएको लगानीबाट प्रत्येक व्यक्तिले आर्जन गर्ने ज्ञान र धारणा नै देशको वास्तविक पूँजी हो भन्ने धारणाको विकास गराउनु नै यस अध्ययनको महत्व रहेको छ ।

सरकारले माध्यमिक तहमा पर्याप्त मात्रामा आर्थिक लगानी गर्न सकेको छैन । त्यसैले नेपालमा कतिपय क्षेत्रका बालबालिकाहरू अझै पनि विद्यालयसम्म पुग्न सकेका छैनन् । विद्यालय पुगेका बालबालिका पनि विचैमा विद्यालयबाट निस्कने र अनुत्तिर्ण हुने अवस्था यथावत नै रहेको छ । यस्ता समस्या किन देखा पर्दछन् ? र यस्ता समस्यालाई कसरी समाधान गर्न सकिन्छ भनेर अनुसन्धान गर्नु अहिलेको प्रमुख आवश्यकता रहेको छ । यसका साथै समुदायिक र संस्थागत विद्यालयको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धि विचको विश्लेषण गर्नु पनि वर्तमान आवश्यकता रहेको छ ।

कुनै पनि तहको शिक्षा जस्तै प्रा.वि., नि.मा.वि. र माध्यमिक शिक्षालाई स्तरीय, गुणस्तरीय र उपलब्धि मूलक बनाउन सरकारी तथा निजी लगानीको अति महत्व रहेको हुन्छ । त्यसमा पनि माध्यमिक शिक्षा उच्च शिक्षाको जग भएकाले यस तहको प्रभावकारिता र गुणस्तरीयताले उच्च शिक्षामा सकारात्मक सम्बन्ध राखेको हुन्छ । शिक्षामा गरिएको लगानीले मानव संसाधनको विकास भई नयाँ नयाँ प्रविधिको विकास हुने गर्दछ । त्यसैले शिक्षामा लगानी गरि विद्यार्थी र समाजको आवश्यकतासँग सान्दर्भिक शिक्षा दिनु र विद्यार्थीहरूको सहभागीताको दरमा वृद्धि गर्नु नै नेपालको शैक्षिक लगानीको चुनौती हो । यस्ता चुनौती समाधान गर्नु यस अध्ययनको महत्व देखिन्छ ।

नेपालको जनसङ्ख्या दिनप्रतिदिन बढ्दै गइरहेको परिप्रेक्ष्यमा प्रा.वि., माध्यमिक उमेर समुहको जनसङ्ख्या पनि प्रतिदिन बढ्दै गइरहेको छ । सरकारको वर्तमान निःशुल्क विद्यालय शिक्षा नीतिले विद्यालय तहको शिक्षालाई सर्वसुलभ तुल्याउन खोजेको छ । शिक्षा प्रतिको जनचेतनाले गर्दा दिनप्रतिदिन शिक्षाको माग बढिरहेको छ । राष्ट्र तथा समुदायले थप विद्यालयको स्थापना गर्नुका साथै वैकल्पिक आयस्रोतको पहिचान गर्नुपर्ने हुँदा शिक्षामा लगानीको अवस्थाबारे अध्ययन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

नेपालको कक्षा ९ र १० लाई माध्यमिक तहलाई उच्च शिक्षा लिने प्रमुख आधार वा ढोकाको रूपमा पनि लिइन्छ । यस तहको मुख्य उद्देश्यहरूमा विद्यमान समाजिक वातावरणसँग परिचित प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यता, वैज्ञानिक धारणा, स्वालम्बी एवम् आर्थिक विकासमा टेवा दिन सक्ने दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने जस्ता पक्षहरूमा जोड दिइएको पाइन्छ । यस्ता उद्देश्यहरू राखेर सरकारले माध्यमिक शिक्षामा ठुलो धनराशी खर्च गरेको छ । यद्यपी माध्यमिक तहमा वार्षिक कति विद्यार्थी भर्ना हुन्छन्, कति विद्यार्थीले विचैमा कक्षा छोडिदिन्छन्, कति विद्यार्थी तह उत्तीर्ण हुन्छन् आदि जस्ता कुराको सरकारी तवरबाट अध्ययन भएको देखिदैन । त्यसैले माध्यमिक तहमा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको अध्ययन गर्न आवश्यक रहेको छ । यस अध्ययनको महत्वलाई निम्नानुसार बुँदागत रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

१. अर्घाखाँची जिल्ला सन्धिखर्क नगरपालिका वडा नं. १ र २ मा रहेको सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयहरूको माध्यमिक तहको आर्थिक लगानीको अध्ययन गर्नाका लागी यो महत्वपूर्ण छ ।
२. सन्धिखर्क नगरपालिका वडा नं. १ र २ मा रहेका विद्यालयहरूको माध्यमिक तहको आर्थिक, शैक्षिक भौतिक अवस्थाको अध्ययनका गर्नाका लागी यो अध्ययन महत्वपूर्ण छ ।
३. माध्यमिक तहको शैक्षिक उपलब्धिको वास्तविक अवस्थाको सकारात्मक तथा नकारात्मक कारणहरू पत्ता लगाई नकारात्मक कारणहरूको समाधानको उचित उपाय अवलम्बन गर्न यो अध्ययनको महत्व छ ।
४. माध्यमिक तहको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको अध्ययनको लागी यो अध्ययनको महत्व छ ।
५. भविष्यमा यस विषयमा थप अध्ययन गर्न चाहने विद्यार्थीहरूको लागी सन्दर्भ सामाग्रीको रूपमा यस अध्ययनको महत्व रहनेछ ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of the Study)

यस अध्ययनको साधारण उद्देश्य सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको अध्ययन गर्नु रहेको छ, भने यस अध्ययनको विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्न अनुसार रहेका छन्:

१. सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको माध्यमिक तहको आर्थिक लगानीको पहिचान गर्नु ।
२. सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको माध्यमिक तहको शैक्षिक उपलब्धिको विश्लेषण गर्नु ।
३. सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा गरिएको आर्थिक लगानीले शैक्षिक उपलब्धिमा पारेको प्रभावको विश्लेषण गर्नु ।

१.५ अनुसन्धान प्रश्न (Research Questions)

यस अध्ययनले सरकारी विद्यालयमा सरकारले गरेको लगानी र त्यसबाट प्राप्त शैक्षिक उपलब्धि कस्तो रहेको छ, भन्ने कुरालाई आधार मानि निम्न प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने प्रयास गरिएको छ ।

१. सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको आम्दानीको श्रोतहरू के के हुन् ?
२. सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको खर्चका क्षेत्रहरू के के हुन् ?
३. के सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा लगानी अनुरूप शैक्षिक उपलब्धी प्राप्त भएको छ ?
४. आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धि बिचको सम्बन्ध कस्तो छ ?
५. के सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धिमा अन्तर छ ?

१.६ अध्ययनको सीमा (Limitations of the Study)

यस अध्ययन निम्न लिखित सीमा भित्र रहि सम्पन्न गरिएको छ ।

१. यो अध्ययन लाई सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा मात्र सिमित गरिएको छ ।
२. यो अध्ययन अर्घाखाँची जिल्लाको सन्धिखर्क नगरपालिकामा रहेका माध्यमिक विद्यालयहरू मध्ये दुई वटा सामुदायिक र दुई वटा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा मात्र सीमित रहेको छ ।
३. यो अध्ययन विद्यालयको आर्थिक तथा शैक्षिक तथ्याङ्कसँग मात्र सीमित रहेको छ ।
४. यो अध्ययन विद्यालयको शैक्षिक सत्र २०७१, २०७२ र २०७३ सालको तथ्याङ्कमा आधारित रहेको छ ।
५. यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएको तथ्याङ्क शतप्रतिशत शुद्ध मानिएको छ ।
६. यस अध्ययनको निष्कर्षलाई सम्पूर्ण देशको संरचनामा सामान्यकरण गर्न सकिने छैन ।
७. यस अध्ययनमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा प्राथमिक स्रोत र द्वितीय स्रोतको प्रयोग गरिएको छ ।
८. यस अध्ययनमा तथ्याङ्क सङ्कलनको तरिकामा प्रत्यक्ष अवलोकन, अन्तरवार्ता, फारम भराउने, लक्षित समुह छलफल, तथ्याङ्क विश्लेषण प्रकृया र नीतिगत प्रवाधानको प्रयोग गरिएको छ ।

१.७ मुख्य शब्दावलीको परिभाषा (Definition of the key Words)

यस अध्ययनसँग सम्बन्धित मुख्य मुख्य शब्दहरूलाई निम्नानुसार परिभाषित गरिएको छ ।

माध्यमिक शिक्षा : कक्षा ९ र १० सम्मको शिक्षा

लगानी : सरकार, अभिभावक, तथा अन्य संघसंस्थाहरू शिक्षामा गरिएको खर्च

शैक्षिक उपलब्धि : विद्यार्थी उत्तीर्ण संख्या

सामुदायिक विद्यालय : सरकार तथा समुदायद्वारा सञ्चालित विद्यालय

संस्थागत विद्यालय : निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित विद्यालय

कक्षा दोहोऱ्याउनु : फेल भई पुनः उही कक्षामा भर्ना हुनु

शैक्षिक पूँजी : शिक्षित जनशक्ति

सर्वाङ्गिण : सम्पूर्ण

१.८ अध्ययनको संगठन (Organization of the Study)

यस अध्ययनलाई पाँच अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । अध्याय एकमा अध्ययनको परिचय रहेको छ । जसमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अध्ययनको महत्व, उद्देश्य, अनुसन्धान प्रश्न, सीमा निर्धारण, मुख्य शब्दावली र संगठन राखिएको छ । अध्याय दुईमा सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन, अनुसन्धानात्मक पूर्व साहित्यको समीक्षा, साहित्यको पुनरावलोकन उपादेयता, अनुसन्धान अन्तर, अवधारणात्मक संरचना र अध्ययनको कार्यात्मक संरचना रहेको छ । अध्याय तीनमा अध्ययनको विधि, तथ्याङ्कका स्रोतहरू, जनसङ्ख्या, नमुना र नमुना रणनीति, अध्ययन क्षेत्र, तथ्याङ्क संकलनका साधन र प्रविधिहरू, तथ्याङ्क संकलन प्रकृयाहरू, तथ्याङ्क विश्लेषण प्रकृयाहरू र नैतिक सोच लाई राखिएको छ । अध्याय चारमा नतिजा व्याख्या र विश्लेषण रहेको छ । अध्याय पाँचमा निष्कर्ष र सुझावहरू राखिएको छ । त्यसपछि अनुसुचि तथा सन्दर्भ सुचिहरू राखिएको छ ।

अध्याय दुई (Chapter Two)

२. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक संरचना

(Review of Related Literature and Theoretical Framework)

यस अध्ययनमा सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक संरचना शिर्षक अन्तर्गत सैद्धान्तिक अध्ययनको पुनरावलोकन, अनुसन्धानात्मक साहित्यको पुनरावलोकन, साहित्यको पुनरावलोकन अध्ययनको उपादेयता, अनुसन्धान अन्तर, अवधारणात्मक संरचना र कार्यात्मक संरचना जस्ता उपशिर्षकहरूलाई क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ।

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of Theoretical Literature)

थापा (२०५८) का अनुसार शिक्षामा गरिएको खर्चबाट उपेक्षित प्रतिफल प्राप्त भएजस्तो देखिँदैन, त्यसैले लगानी र यसबाट प्राप्त हुने प्रतिफलको लेखाजोखा गरि निश्चित अवधि तोकि लगानी गर्ने प्रवृत्तिको विकास गर्नु आवश्यक भएको छ। यसका लागि ठिक ठाउँमा र बढी प्रतिफल दिने ठाउँमा लगानी गर्नु आवश्यक छ। बडो मेहनतका साथ ल्याएको रकम हल्का रूपमा लागत लाभको हिसाब नगरी खर्च गरिएको पाइन्छ। नीति नियम सबै छ तर वास्तविक लक्ष्य र प्रतिबद्धताको कमी छ। तर राजनैतिक तथा नीहित स्वार्थप्रति बढी लगनशील हुने प्रवृत्ति मौलाएको पाइन्छ। एकातर्फ प्रतिविद्यार्थी लगानी निकै बढेको देखिन्छ तर अर्कोतर्फ उक्त लगानीको उच्च सदुपयोग नभई आशातीत प्रतिफल प्राप्त हुन सकेको छैन। यस अवस्थामा स्पष्ट लक्ष्य दिने आवश्यक प्रतिबद्धताको साथ उपयुक्त रूपमा लगानी गर्ने, लगानीमा पारदर्शिता कायम गर्ने, प्रभावकारी अनुगमन गर्ने जस्ता कार्यहरू गरेमा नेपालको शैक्षिक लगानीबाट आशातित प्रतिफल प्राप्त हुन्छ।

शर्मा (२०५८) का अनुसार शिक्षामा गरिने लगानीले मानवीय पूँजी निर्माणमा अत्यन्तै महत्वपूर्ण भूमिका प्रदान गर्दछ। शिक्षामा गरिएको लगानीले व्यक्तिको ज्ञान र कुशलतामा बुद्धि गर्दै लैजाने हुँदा उनीहरूको उत्पादकत्व बढ्दै जान थाल्छ तर कतिपय विकासशील देशहरूमा हाल कायम रहेको शैक्षिक प्रणाली साँच्चै भन्नुपर्दा बेरोजगार उत्पादन गर्ने कारखाना जस्तो बन्न पुगिसकेको छन्। विकासशील देशहरूमा शैक्षिक बेरोजगारले उग्ररूप लिँदै गइरहेको छ। यसको मूल कारण आफ्नो आर्थिक सम्भाव्यता र आधार विनाको केन्द्रित शिक्षा दिइने परम्परा हो। जापानले आर्थिक विकास गर्नु भन्दा पहिले आफ्नो देशको आर्थिक धरातल अनुरूप उपलब्ध साधन स्रोतको परिचालन गर्न आवश्यक पर्ने जनशक्तिको

मूल्याङ्कन गरी सोहि अनुसार शैक्षिक क्षेत्रमा आमूल परिवर्तन गरेको थियो । चीनले कुन कुन क्षेत्रमा के कति जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ भन्ने योजना बनाई सोहि अनुसार जनशक्तिको उत्पादन गर्नेछ । तर विकासशील देशमा एकातिर धरातल अर्कोतिर शैक्षिक उत्पादन हुन्छ । फलस्वरूप शैक्षिक उपाधि प्राप्त जनशक्ति त्यसै बस्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

Harbinson and Mayer (1968) ले ७५ वटा देशलाई शैक्षिक जनशक्तिले कुल राष्ट्रिय उत्पादनमा (GMP) पारेको प्रभावको बारेमा अध्ययन गरेका थिए । उनीहरूले प्राथमिक, माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक तहको अध्ययन गरेका थिए । कुल राष्ट्रिय उत्पादनमा प्राथमिक शिक्षा लिएकाले भन्दा उच्च शिक्षा लिएकाले बढी योगदान गरेको पाइयो । तसर्थ १० देखि २० वर्षमा कुल राष्ट्रिय उत्पादनमा दोब्बर बृद्धि गर्ने हो भने प्राथमिक शिक्षामा ५ गुणाले र उच्च शिक्षामा १० गुणाले लगानी बृद्धि गर्नुपर्दछ । साथै उच्च शिक्षा लिएकालाई पूर्ण रोजगारी दिनुपर्दछ । त्यसैगरी Thumb employment and oupercal rule अनुसार भर्ना दरलाई पनि ५ गुणाले बृद्धि गरेमा पूर्व निर्धारित कुल राष्ट्रिय उत्पादन प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

खनाल (२०६१) अनुसार पहिले पहिले नाफाको दृष्टिकोणले भन्दा पनि मानवीय दृष्टिकोणले शिक्षामा लगानी गरिन्थ्यो तर वर्तमानमा शिक्षामा गरिने लगानीद्वारा प्रतिफलको अपेक्षा राखिन्छ । सार्वजनिक शिक्षाको खर्च कसले व्यहोर्नुपर्ने हो ? व्यक्ति उद्योग, राष्ट्र वा कसले ? यस प्रश्नको एउटै उत्तर पाइदैन । शिक्षाले नीजि लाभ पनि दिने हुँदा शिक्षामा लगानी पनि नीति स्रोतबाटै हुनुपर्दछ भन्ने बलियो तर्क छ भने अर्कोतर्फ शिक्षाले सामाजिक लाभ दिने हुँदा राज्यले नै शिक्षामा लगानी गर्नुपर्दछ भन्ने धारणा पनि देखिन्छ ।

खनाल र आचार्य (२०६५) का अनुसार शिक्षामा गरिने लगानी नै वास्तवमा दिगो उद्योगमा गरिने लगानी हो । यसले अर्थ-व्यवस्थाको लागि आवश्यक जनशक्ति र सेवा पुर्याउँदछ । साथै कुल राष्ट्रिय उत्पादनमा पनि उल्लेखनीय योगदान पुर्याउँदछ । अधिकांश विकाशोन्मुख मुलुकहरूमा सार्वजनिक शिक्षाको खर्च जुटाउन राज्यको ढुकुटी नै प्रयोग गरेको पाइन्छ । हरेक नागरिकको शिक्षा पाउने अधिकार हो । शिक्षा दिने राज्यको दायित्व हो भन्ने कुरा सामान्य नागरिक देखि उच्च राजनीतिक सम्म उस्तै पाइन्छ । तथापि संसारका सबै नागरिकहरूले सबै किसिमका शिक्षा दिन पाएनन् । कसैले प्राथमिक शिक्षा, कसैले माध्यमिक

शिक्षा त कसैले उच्च माध्यमिक शिक्षासम्म सरकारी स्रोतबाट उपलब्ध गराउने गरी आफ्नो र अन्य तहमा सरकारी लगानी घटाउँदै जाने नीति एउटा साझा नीतिको रूपमा आयो । फलस्वरूप लोककल्याणकारी राज्य व्यवस्थाले सामाजिक लक्ष्यको सिद्धान्त अनुरूप शिक्षामा लगानी गर्नुपर्दछ, भन्ने अवधारणाले व्यापकता पायो ? तर यो सर्वसम्मत हुन सकेन र प्रविधिको कारणले नयाँ ज्ञान र सीपको आवश्यकता खोजी हुन थाल्यो र यसको दुर्लभता रह्यो । जसको प्राप्तिका लागि मूल्य चुकाउनु पर्ने भयो फलस्वरूप शैक्षिक लगानीका वैकल्पिक मार्गहरूको अवधारणा आयो ।

शर्मा (२०६४) को लेख अनुसार शिक्षामा लगानी भन्नाले विभिन्न स्थानबाट स्रोत जुटाई शैक्षिक लक्ष्य प्राप्त गरिने योजनाबद्ध खर्च भन्ने बुझिन्छ । दोस्रो विश्व युद्ध पछि विभिन्न देशले योजनाबद्ध रूपमा शिक्षा लगानी गरि देश विकास गरेको पाइन्छ । नेपालमा पनि विद्यमान स्रोतको दक्षता विकास गर्न योजनाबद्ध शैक्षिक लगानी गर्ने परिपाटि छ । शिक्षामा गरिएको लगानीलाई मानव संसाधन विकासको निम्ति दीर्घकालीन लगानीको रूपमा लिइन्छ । शिक्षामा लगानी सार्वजनिक लाभको सिद्धान्तको आधारमा गरिन्छ । शैक्षिक क्षमताको अभिवृद्धिमा वित्तिय पक्ष महत्वपूर्ण हुन्छ । यस क्षेत्रमा गरिएको लगानीको प्रकृति, आकार, वितरण दक्षताले शिक्षा प्रवर्द्धनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ ।

अधिकारी, (२०६०) का अनुसार सरकारले माध्यमिक शिक्षालाई कुल बजेटको करिब २४ प्रतिशत विनियोजन गर्दछ । सरकारबाट विद्यालयहरूले प्राप्त गर्ने अनुदानको लगभग धेरैजसो रकम शिक्षक तलबमा खर्च हुन्छ । खासगरी प्रवेश शुल्क, पुनः प्रवेश शुल्क तथा मासिक शुल्क लिन नपाउने गरी माध्यमिक शिक्षालाई निःशुल्क घोषणा गरेपछि विद्यालयको आम्दानीका स्थानिय र परम्परागत स्रोतहरू सुक्दै गएका छन् । परिमाणस्वरूप विद्यालयभित्रका गतिविधिहरूको गुणस्तर बृद्धि गर्न आवश्यक खर्च अपर्याप्त हुन गएको छ । विद्यालयको भौतिक सुविधाको विकास तथा सञ्चालन खर्च जुटाउनका लागि अभिभावक र विद्यालय दुवैले कठिनाईको सामना गर्नुपरेको छ । अहिलेको स्थितिमा अभिभावकले विद्यार्थीहरूको शैक्षिक खर्चमा एकतिहाई व्यहोरिरहेको अनुमान गरिएको छ र सरकारले शिक्षामा सम्पूर्ण जिम्मेवारी लिन्छ, भने भ्रम स्थानीय निकाय र जनसमुदायमा पर्न गएको छ ।

शर्मा (२०६८) का अनुसार गुणस्तरिय शिक्षाले व्यक्तिको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विकासमा आवश्यक व्यवहारको निर्माण गराउँदछ । जस्तो सुकै अपठ्यारो परिवेशमा पनि समायोजन हुन सहयोग पुऱ्याउँदछ । उपलब्ध साधान र अवसरको पूर्ण उपयोगमा सहयोग पुऱ्याउँदछ । नीजि हितलाई सामुहिक हितमा परिवर्तन गर्दै पारस्परिक सहयोगको विकास गराउँदछ र पारिवारिक, सामाजिक, राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय हितमा व्यक्तिलाई सधै सचेत गराउँदछ । यसको लागि शिक्षाक्षेत्रमा लगानी बढाउनु अत्यन्तै आवश्यक हुन्छ ।

अधिकारी (२०७१) का अनुसार शिक्षामा सरकाले गरेको अपर्याप्त लगानी वा बजेटको कारण गुणस्तरिय शिक्षाका लागि आवश्यक जस्तै: शैक्षिक व्यवस्थापन, आर्थिक व्यवस्थापन, पर्यावरणीय संरचनागत नीति तथा कार्यक्रमगत अनुगमन तथा मूल्याङ्कनगत समस्याहरूले गुणस्तरीय शिक्षा तथा शैक्षिक उपलब्धीलाई प्रभाव पारेको छ ।

शर्मा (२०६५) का शिक्षा अनुसार देश, समाज र व्यक्ति विकासको मेस्दण्ड हो । शिक्षा नै समाज विकासको मूल आधार भएकाले यसले सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक विकासको पूर्वाधारका रूपमा पनि कार्य गर्दछ तर शिक्षा विकासको पूर्वाधार मात्र नभई मानिसको नैसर्गिक अधिकार पनि हो । कुनै पनि व्यक्तिको बौद्धिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र मनोवैज्ञानिक विकास हुनका लागि शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ । व्यक्तिको विकास भयो भने समाजको विकास हुन्छ । समाजको विकास भयो भने राष्ट्रको विकास हुन्छ । शिक्षाले मानव स्रोतको विकास गर्न प्रमुख भूमिका खेल्ने हुनाले शिक्षा क्षेत्रलाई गुणस्तरीय एवम् समय सापेक्ष बनाउनेका लागि उचित लगानीको आवश्यकता पर्दछ । अन्य क्षेत्रमा गरिएको लगानी भन्दा शिक्षा क्षेत्रमा गरिएका लगानी बढि उपयोगी, स्थायी र दीर्घकालिन हुन्छ । जसले विकासको लागि आधार तयार पार्दछ ।

घिमिरे (२०६५) का अनुसार मानव सभ्यताको विकास क्रमसँगै शिक्षामा पनि विकास भएको पाइन्छ । समयको कालखण्ड व्यतित गर्दै शिक्षा आजको आधुनिक युगमा प्रवेश गरेको छ । विश्व परिवेश लाई हेर्दा सन् १९४८ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले घोषणा गरेको मानव अधिकार सम्बन्धी घोषणापत्रले सबैलाई शिक्षाको अधिकार र न्यूनतम मानव अधिकारको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । शिक्षालाई संसार भरि सर्वसुलभ र सबैको पहुँचमा पुऱ्याउन सन् २००० मा सेनेगलको डकारमा विश्व सम्मेलन भएको थियो ।

शर्मा (२०६२) का अनुसार नेपालको शैक्षिक इतिहासको अध्ययन गर्दा औपचारिक शिक्षाको इतिहास त्यति लामो छैन तर अनौपचारिक शिक्षाको इतिहासलाई भने प्राचिन कालदेखि नै लिन सकिन्छ । नेपालमा आधुनिक शिक्षाको सुरुवात जगबहादुर राणाले बेलायत यात्राबाट फर्केपछि वि.सं. १९१० सालमा आफ्ना सन्तानलाई अंग्रेजी शिक्षा दिलाउन थापाथली दरबारको तल्लो तलामा दरबार स्कुलको स्थापना भएपछि शुरु भएको मानिन्छ । त्यसपछिको समयमा शिक्षाको विकासको क्षेत्रमा विविध परिवर्तन हेरफेर हुँदै आयो । सन् १९९० सालमा एस.एल.सी. बोर्डको स्थापना गरियो । २००७ सालको राजनैतिक परिवर्तनपछि शिक्षा क्षेत्रको विकास पनि तिव्र रूपमा हुँदै गयो । विद्यालय पनि तिव्र रूपमा खुल्दै जान थाले । २००७ सालसम्म आइपुग्दा १ वटा कलेज, ३२२ वटा प्राथमिक विद्यालय, ११ वटा माध्यमिक विद्यालय स्थापना भएका थिए । त्यस पछिको समयमा शिक्षा प्रणालीलाई सुधार गर्नको लागि विभिन्न योजना आयोग, समिति तथा प्रतिवेदनहरू समय परिस्थिति अनुसार परिवर्तन र परिमार्जन हुँदै जान थाले ।

भावुक (२०६०) का अनुसार नयाँ वैज्ञानिक प्रविधि र नयाँ उत्पादन तरिका मानव संसाधनमा निर्भर गर्दछ, जसको उत्पादन एउटा राम्रो शिक्षा प्रणालीले गर्न सक्दछ । विकासका अन्य क्षेत्रमा गरिएको लगानी बराबर नै यदि शिक्षा क्षेत्रमा लगानी गर्ने हो भने राष्ट्रिय आयको बुद्धिदरमा अन्य क्षेत्रमा गरिएको लगानीले भन्दा शिक्षामा गरिएको लगानीले बढि योगदान दिने गर्दछ । त्यसैले शिक्षालाई लगानीका रूपमा लिनुपर्दछ । कुनैपनि राष्ट्रको शिक्षा र विकास एउटा सिक्काको दुई पाटाजस्तै अन्तरनिर्भर हुने भएकाले सरकार, समाज तथा व्यक्तिले शिक्षा क्षेत्रमा लगानीको दर बढाउनु पर्दछ ।

शिक्षा मन्त्रालय (२०६१) का अनुसार २०२८ सालदेखि २०४९ सालपूर्व माध्यमिक शिक्षामा लागु भएको लागत सहभागितालाई हेर्दा शिक्षामा हुने शैक्षिक लागतमा अभिभावकको पनि ठूलो योगदान रहेको देखिन्छ । तत्कालिन योजना अवधिमा विद्यालयहरूका भौतिक निर्माणमा जनसहभागिता तथा विद्यालयलाई भर्ना शुल्क तिरी अभिभावकले शैक्षिक लागतमा औसत ६० प्रतिशत लगानी गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

योजना आयोग (२०७३) का अनुसार समय र परिस्थितिसँगै शिक्षाको मागमा पनि बृद्धि हुँदै आएको छ । सोहि अनुसार विद्यालयको संख्यामा पनि बृद्धि हुँदै आएको छ । सोहि अनुसार विद्यालयको संख्यामा पनि बृद्धि हुँदै गएको छ । हाल सम्ममा पूर्व प्राथमिक विद्यालय तथा

बाल विकास केन्द्रको संख्या ३४,१७४ वटा पुगेको छ । देशभरमा ३२, २९८ वटा प्राथमिक १४,४४७ वटा निम्न माध्यमिक, ८,४९६ वटा माध्यमिक र ३५९६ वटा उच्च माध्यमिक विद्यालयहरू रहेका छन् । विद्यार्थी भर्ना तर्फ प्राथमिक तहको खुद भर्नादर ९५.३ प्रतिशत, आधारभूत तहमा ८६ प्रतिशत, माध्यमिक तह कक्षा ९-१० मा ५४.३ प्रतिशत पुगेको छ । सामुदायिक विद्यालयमा प्राथमिक, निम्न माध्यमिक र माध्यमिक तहमा महिला शिक्षकको प्रतिशत क्रमशः ३७.७ प्रतिशत, २०.१ प्रतिशत र १३.१ प्रतिशत पुगेको छ । त्यसैगरी सामुदायिक विद्यालयमा स्वीकृत दरबन्दीका आधारमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात प्राथमिक, निम्न माध्यमिक र माध्यमिक विद्यालयमा क्रमशः ४० : १, ६० : १ र ३६ : १ रहको छ । करिब २३ लाख विद्यार्थीले वार्षिक रूपमा छात्रवृत्ति प्राप्त गर्ने गरेका छन् ।

२.२ अनुसन्धानात्मक पूर्व साहित्यको समीक्षा (Review of Research literature)

बढुजा (२०६२) ले माध्यमिक शिक्षामा लगानी र शैक्षिक उपलब्धि शिर्षकमा म्याग्दो जिल्लाको शिख गा.वि.स. मा गरेको एक अध्ययन अनुसार माध्यमिक शिक्षामा गरिएको लगानीमध्ये ७०.३ प्रतिशत लगानी सरकारको तर्फबाट, समुदायको तर्फबाट २७.४ प्रतिशत र अभिभावकबाट २.३४ प्रतिशत लगानी गरिएको पाइयो । सरकारले गरेको लगानीमध्ये ९५.५७ प्रतिशत शिक्षकको तलब भत्तामा र ४.४३ प्रतिशत प्रशासनमा खर्च भएको देखिन्छ । विद्यालयको कुल आम्दानीमध्ये ६७.३४ प्रतिशत शिक्षकको तलब भत्तामा, २५.२२ प्रतिशत प्रशासनिक क्षेत्रमा र १.० प्रतिशत अतिरिक्त क्रियाकलापमा खर्च भएको देखाइएको छ । माध्यमिक तहको शैक्षिक उपलब्धि अत्यन्त निम्न रहेको पाइयो । शैक्षिक सत्र २०५६ देखि २०६१ सम्मको कक्षा ९ को उत्तीर्णदर ४८.६ प्रतिशत रहेको देखियो । यसरी उत्तीर्ण दर न्यून हुनुमा आर्थिक लगानीको कमीलाई प्रमुख कारण मानेका छन् । अभिभावकको विचारमा माध्यमिक शिक्षाको सम्पूर्ण खर्च सरकारले गर्नुपर्ने बताएका छन् ।

चीराग (१९९५) ले उच्च माध्यमिक विद्यालयको भौतिक सुधार, शिक्षकको अवस्था र शिक्षण सिकाईको अवस्था अध्ययन गरी प्रतिवेदन लिइएको थियो । नेपालको भौगोलिक क्षेत्रको प्रतिनिधित्व हुने गरी ९५ वटा उच्च माध्यमिक विद्यालयको अध्ययन गरेको थियो । जसमा शहरी क्षेत्रतर्फ ३७ प्रतिशत र ग्रामिण क्षेत्रफल ६३ प्रतिशत, उ.मा.वि. रहेको उल्लेख गरिएको छ । प्रति विद्यालय शिक्षक संख्या औषतमा १३ जना भवन संख्या ६ वटा भएको देखाइएको छ भने १७ वटा विद्यालयसँग मात्र आफ्नो जमिन भएको देखाएकोछ र ९५

विद्यालयको ८२ प्रतिशत विद्यालयको ८० वर्गफिट देखि १२१२ वर्गफिट सम्म देखाएको छ भने औषतमा ६४३ वर्गफिट क्षेत्रफल देखाइएको छ । फर्निचरको हकमा ९४ प्रतिशत विद्यालयहरूमा पर्याप्त भएको १३ प्रतिशत विद्यालयहरूको कार्याशाला भवन भएको, ३३ प्रतिशतसँग छात्रवास सुविधा भएको, सबैसँग पुस्तकालय सुविधा भएको तर पुस्तक संख्या अपुग भएको र खानेपानि र शौचालय व्यवस्था सबैमा भएको देखाएको छ ।

उपाध्याय (१९७३) ले गरेको एक अध्ययनमा शिक्षाको विभिन्न तहहरूमा सरकारको लगानीगत दायित्वको लेखाजोखा गरिएको छ । शिक्षाका समानुपातिक तथा निरपेक्ष दुवै क्षेत्रमा सरकारको लगानी महत्वपूर्ण रूपमा बृद्धि भएको छ । उक्त लगानीको परिपूर्ति गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतहरूको परिचालन गर्नु हो भने शैक्षिक संस्थाभित्र उपलब्ध स्रोतहरूको उच्चतम प्रयोग गर्नु पनि हो । नेपालको पाँचौ योजनाले नेपाल सरकारको खर्चका क्षेत्रहरूको योजनालाई प्रस्ट रूपमा देखाएको छ । लगानीका प्रमुख क्षेत्रहरू भनेको यातायात सञ्चार र अरु सहायक भनेको सामाजिक तथा आर्थिक सेवाका क्षेत्रहरू पनि हुन । त्यति बेला नीजि क्षेत्र अगाडि आइसकेको थिएन । सरकारले निर्माण, व्यापार तथा सेवा क्षेत्रमा उद्योगहरूको संगठन निर्माण गरिरहेको थियो । नेपालमा सरकारी खर्च दिन प्रतिदिन बढ्दै गइरहेको थियो । सरकारी खर्च निरपेक्ष मात्रामा मात्र बढेको थिएन कि जनसङ्ख्या बृद्धिद्वारा खर्च तथा शहरीकरणको बृद्धिद्वारा हुने खर्च पनि बढेको थियो । यहाँ सरकारी खर्चको विभिन्न क्षेत्रहरू थिए जस्तै: वस्तु तथा सेवाहरूको प्रत्यक्ष उत्पादनमा हुने खर्चहरू आदि थिए जसले गर्दा शिक्षा क्षेत्रमा व्यति ठूलो लगानी हुन सकेको देखिँदैन ।

सुवेदी (२०६२) ले उच्च माध्यमिक विद्यालयको वर्तमान अवस्था एक अध्ययन शिर्षकमा उ.मा.वि. को लागत विवरण जम्मा खर्चको ८३.४० प्रतिशत शिक्षक तलब भत्तामा, कर्मचारी तलब भत्ता १०.१४ प्रतिशत र विद्यालयको भौतिक सुधारमा ४.१ प्रतिशत खर्च भएको देखिन्छ । यसबाट उनले भौतिक सुधार तथा शैक्षिक स्तर बढाउने पुस्तकालय, शैक्षिक सामाजिक छात्रवृत्तिमा न्यून खर्च भएको पत्ता लगाएका छन् । आय स्रोत सम्बन्धमा ग्रामिण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने अभिभावक तथा विद्यार्थीबाट ४० प्रतिशत र शहरी क्षेत्रबाट ६० प्रतिशत प्राप्त हुन आएको छ । ग्रामिण क्षेत्रमा गैर सरकारी संस्थाबाट २० प्रतिशत र सरकारी अनुदान तथा स्थानिय निकायबाट २५ प्रतिशत प्राप्त भएको देखिन्छ । त्यसैले शहरी क्षेत्रमा गैरसरकारी क्षेत्रबाट ७ प्रतिशत, स्थानीय निकायबाट १० प्रतिशत देखिन्छ ।

यस अध्ययनमा ग्रामिण क्षेत्रका उ.मा.वि. मा कार्यरत शिक्षकहरूमध्ये ४७.७ प्रतिशत योग्यता पुगेका र बाँकि योग्यता नपुगेका शिक्षकहरू देखिन्छन् । त्यस्तै शहरी क्षेत्रमा ८०.१ प्रतिशत योग्यता पुगेका र बाँकि योग्यता नपुगेका देखाइएको छ ।

शिवाकोटी (२००४) का अनुसार सरकारी र नीजि माध्यमिक विद्यालयको वित्तिय समस्याको अध्ययनमा सरकारी माध्यमिक विद्यालयको आम्दानीको स्रोतको रूपमा ६४.४ प्रतिशत, सरकारी अनुदानबाट २८ प्रतिशत, अभिभावकबाट ७.५ प्रतिशत प्राप्त भएको देखिन्छ । अनुसन्धानकर्ताका अनुसार अभिभावकले तिर्ने विद्यालय शुल्कसँग सम्बन्धित खर्च सरकारी विद्यालयमा पढ्नेको रु. १,२४३ र नीजि विद्यालयमा पढ्नेको औषत रु. १२, ७८३ भएकाले सरकारी र नीजि विद्यालयमा शैक्षिक लागतका बिचमा ठूलो भिन्नता रहेको छ । अभिभावकहरू बाट गरिने विद्यालय शुल्कसँग शैक्षिक खर्च सरकारी विद्यालयमा रु. ५,२१७ र नीजि विद्यालयमा रु. ७,६८४ भएको देखाइएको छ । सरकारी विद्यालयले न्यून रूपमा वार्षिक शुल्क र नीजि विद्यालयले चर्को दरमा मासिक शुल्क उठाइ आफ्नो आय स्रोत जम्मा गरेको सरकारी विद्यालयले शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्ने जस्ता क्षेत्रमा निकै कम मात्र खर्च गरी ठूलो रकम शिक्षक तलब भत्तामा नै खर्च गरेको सरकारी माध्यमिक विद्यालयमा औसत ५१६ जना र नीजिमा १८९ जना विद्यार्थीहरू हुने भएकाले सरकारी विद्यालयमा विद्यार्थी शिक्षक अनुपात बढी र निजी विद्यालयमा सो अनुपात निकै कम देखिएको छ ।

शिवाकोटी (२०६१) "A comparative study of financing and cost of public and private secondary school of Nepal" का अनुसार सरकारी माध्यमिक विद्यालयको आम्दानीका स्रोतहरूमा ६३.४ प्रतिशत सरकारी अनुदानबाट, २८ प्रतिशत अभिभावकबाट, ७.५ प्रतिशत विद्यालयको आफ्नो स्रोतबाट र केहि प्रतिशत अन्य स्रोतबाट प्राप्त हुन आएको तर नीजि विद्यालयको पुरै आम्दानी अभिभावक हरूबाट मात्र प्राप्त भएको देखिएको छ । त्यसैगरी उक्त अध्ययनबाट सरकारी माध्यमिक विद्यालयको सरकारी अनुदान रकममा शिक्षक तलबका लागि नै ठूलो रकम निकास हुने र शैक्षिक गुणस्तर तथा स्टेशनरीतर्फ निकै थोरै अनुदान प्राप्त हुने भएकाले विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको अभाव हुने स्थिती देखाइएको छ । त्यसैगरी उक्त अध्ययनमा अनुसन्धानकर्ताले अभिभावकबाट गरिने वार्षिक लागत विद्यालयको शुल्कसँग सम्बन्धित र असम्बन्धित दुवै खर्चको आधारमा सरकारी विद्यालयमा प्रतिवर्ष प्रतिविद्यार्थी औसत रु. ६,४६० र नीजि विद्यालयमा प्रतिवर्ष प्रतिविद्यार्थी

औसत रु. २०, ४६० लागेको देखाएको छन् । त्यसैगरी सरकारी विद्यालयले शुल्क र अन्य शैक्षिक लागतका लागि गरिब विद्यार्थीहरूका लागि छात्रवृत्ति दिने गरेको तर नीजि विद्यालयमा सर्वोत्कृष्ट विद्यार्थीलाई मात्र प्रदान गरेको देखाएका छन् । अध्ययनकर्ताले यस्ता समस्या समाधान गर्नाका लागि वा गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न अभिभावकको लगानी प्रतिशत बढाउनु पर्ने, पूर्ण रूपले सरकारी अनुदानमा भर नपरी बैकल्पिक स्रोतका रूपमा व्यक्ति, समुदाय र संस्थाको खोजि गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएका छन् ।

घिमिरे (२०६३) ले उच्च माध्यमिक शिक्षामा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धि एक अध्ययन भन्ने शिर्षकमा दाङ जिल्लाको घोराहि नगरपालिका अन्तर्गत सञ्चालित सामुदायिक र नीजि उ.मा.वि.हरूमध्ये केही नमुना छनौट गरी यी दुई बिचको शैक्षिक लगानी र उपलब्धिको बारेमा तुलनात्मक अध्ययन गर्नु भएको छ । जसमा अनुसन्धान कर्ताका अनुसार सामुदायिक विद्यालयमा शिक्षक शिक्षिकाहरूमा ५० प्रतिशत तालिम लिएका छन् भने संस्थागत उ.मा.वि. मा कुनै पनि शिक्षक शिक्षिकाले तालिममा लिइएको पाइएन । सामुदायिक उ.मा.वि. को आम्दानी हेर्दा सरकारीको अनुदानबाट रु. ७७,७९, ७६६ र विद्यार्थी शुल्कबाट रु. १, ३०, ६१, ६३१ प्रतप्त भएको देखिन्छ भने संस्थागत उ.मा.वि.मा औसत रु. २२, २०, २६, ६०३ आम्दानी देखाइएको छ भने सरकारी अनुदान लगायत भन्दा आम्दानी शून्य देखिन्छ । सामुदायिक उ.मा.वि. मा प्रत्यक्ष खर्च जम्मा रु. १, १९, ८९, ७२१.३ र अप्रत्यक्ष खर्च जम्मा रु. १३, ८९५ छ भने संस्थागत उ.मा.वि. औषतमा हेर्दा प्रत्यक्ष खर्च जम्मा रु १, ८७, ०६, ४४० र अप्रत्यक्ष खर्च जम्मा रु २२, ७२५ देखिन्छ ।

श्रेष्ठ (२०६४) ले उच्च माध्यमिक शिक्षामा लगानी र यसको शैक्षिक उपलब्धि शिर्षकमा मकवानपुर जिल्लाका हेटौँडा नगरपालिकामा गरिएको एक अध्ययनमा ४ वटा सामुदायिक उच्च मा.वि. हरूलाई सुविधाजनक विधिबाट नमुना छनौट गरेका थिए । उक्त अध्ययनका उद्देश्य उच्च माध्यमिक विद्यालयको लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको लेखाजोखा गर्नु रहेको थियो । उक्त: अध्ययनमा प्रश्नावली र अवलोकनका माध्यमबाट तथ्याङ्क संकलन गरेका थिए । यस अध्ययनमा उ.मा.वि. को प्रमुख आय स्रोत अभिभावक तथा विद्यार्थी रहेका छन् । सरकारी पक्षबाट ३२.२५ प्रतिशत मात्र लगानी भएको देखिएको छ भने शैक्षिक उपलब्धि ११ र १२ को क्रमश ४२.८ प्रतिशत र ४३.६ प्रतिशत देखिएको छ । उक्त अध्ययनमा उच्च

माध्यमिक शिक्षामा भएको लगानी एवं उपलब्धि तुलना गर्दा शुरुमा लगानी बढाउँदा उपलब्धि बढेको एवं उपलब्धि तुलना गर्दा उपलब्धि घटेको देखाएका छन् ।

लुइटेल् (२०६६) ले उच्च माध्यमिक विद्यालयमा वित्तिय लगानी र शैक्षिक उपलब्धि शिर्षकमा गरेको एक अध्ययनमा विद्यालयहरूमा प्राप्त हुन आएको आय स्रोतमा सरकारी अनुदान १८.९५ प्रतिशत, अभिभावकहरूबाट ७६.७५ प्रतिशत र अन्य आयस्रोतबाट ५ प्रतिशत देखाएका छन् । यसबाट उ.मा.वि. हरूको प्रमुख आय स्रोत विद्यार्थी तथा अभिभावक नै देखिन्छ । उनले यस अध्ययनमा सरकारी लगानी न्यून भएको देखाएका छन् । अध्ययन क्षेत्रका उ.मा.वि. हरूको शैक्षिक उपलब्धि औषतमा ७४.६३ प्रतिशत देखाएका छन् । जुन उ.मा.वि. शिक्षा परिषदको औषत नतिजा भन्दा राम्रो देखिएता पनि यसलाई अभै बुद्धि गर्ने विषयगत दक्ष तालिम प्राप्त योग्यता पुगेका शिक्षकहरूको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखाएका छन् । उ.मा.वि.हरूले गर्ने प्रतिविद्यार्थी खर्च रु. ५८९५.०९ देखिन्छ । अभिभावकहरूले उ.मा.वि. तहमा अध्ययन गर्ने आफ्ना बालबालिकाहरूलाई गरेको जम्मा खर्चमध्ये विद्यालय शुल्कसँग सम्बन्धित खर्च ३०.१६ प्रतिशत र विद्यालय शुल्कसँग असम्बन्धित खर्च ६९.८३ प्रतिशत देखिन्छ । जसलाई व्यवस्थिति र प्रभावकारी रूपमा खर्च गर्नुपर्ने देखाएका छन् । उ.मा.वि. को वित्तिय लगानी र शैक्षिक उपलब्धिलाई अभि प्रभावकारी रूपबाट अगाडि बढाउन विद्यालय, प्राचार्य, शिक्षक विद्यार्थी, अभिभावक सबैले आफ्नो पक्षबाट जिम्मेवारीका साथ उत्तरदायित्व वहन गर्नुपर्ने साथै सरकारले उ.मा.वि. हरूमा गरेको लगानी बढाउन यस अध्ययनले सिफारिस गरेको छ ।

आचार्य (२०६५) अनुसार सुर्खेत जिल्लाको मेरो क्षेत्रमा गरिएको एक अध्ययनमा माध्यमिक विद्यालयको कुल आयस्रोतमा सरकारी अनुदान ८५.२७ प्रतिशत अभिभावकहरूको लगानी ५.४१ प्रतिशत र अन्य स्रोतबाट प्राप्त आम्दानी ५ प्रतिशत रहेको पाइयो । त्यसैगरी २०५९/६० सालको जम्मा आम्दानीमध्ये ८९ प्रतिशत तलव भत्तामा, कर्मचारीको तलव भत्तामा ४.२५ प्रतिशत मललन्दमा १.०१ प्रतिशत, शैक्षिक सामग्रीमा ०.३६ प्रतिशत र अन्य शिर्षकमा नगन्य मात्रामा खर्च भएको देखिन्छ । एस.एल.सी. उत्तर्ण प्रतिशत न्यून भएकाले एस.एल.सी.को प्रति विद्यार्थी लागत रु. ७८, ३५१ रहेको देखिएको छ । त्यसबाट माध्यमिक तहमा लागत उच्च रहेको देखिन्छ । अभिभावकहरूले माध्यमिक तहमा अध्ययन गर्ने आफ्ना बालबालिकाहरूलाई गरेका जम्मा खर्चमध्ये विद्यालयको शुल्कसँग सम्बन्धित खर्च ६.८

प्रतिशत र अन्य सम्बन्धित खर्च ९३.२० प्रतिशत देखिन्छ । यसरी शैक्षिक खर्चमध्ये पोशाकमा ४३.२० प्रतिशत स्टेशनरीमा ४१.५७ प्रतिशत र अन्य शिर्षकमा १४.५९ प्रतिशत भन्दा कम खर्च गरेको देखिन्छ । यसमा पनि विद्यालय शुल्कमा रु. २३९ १- र अन्यमा रु. ३२७३ १- लागेको देखिन्छ ।

२.३ यस अध्ययनका लागि साहित्यको पुनरावलोकनको उपादेयता (Implication on the Review for the Research)

विभिन्न देशहरूले शिक्षामा गर्ने लगानी फरक फरक तरिकाले हुने गर्दछ । विकसित देशहरूको जनशक्ति योजना बनाएर शिक्षामा लगानी गर्दछन् भने हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख देशमा यस्ता योजना निर्माण नगरी शिक्षामा लगानी गरिएका कारण शैक्षिक संस्थाहरू बेरोजगार उत्पादन गर्ने कारखाना जस्ता भएका छन् (शर्मा, २०५८) । जुन विद्यालयमा अत्याधिक मात्रामा स्रोत साधनको अर्थपूर्ण तथा उद्देश्यपूर्ण प्रयोग भएर शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गरिन्छ । त्यो विद्यालयको आन्तरिक दक्षता पनि राम्रो मानिन्छ (शर्मा, २०६७) । माध्यमिक तहको शिक्षालाई गुणस्तरीय बनाउन नेपालमा विभिन्न आवधिक योजनाले धेरै नै रकम शिक्षामा विनियोजन गरेको छ । तर, कतिपय विकासोन्मुख मुलुकहरूमा सामुदायिक शिक्षा प्रदान गर्न राज्यको ढुकुटी नै प्रयोग गरिन्छ । शिक्षाको प्राथमिकतालाई आधार बनाएर लगानी गर्न सके शैक्षिक उपलब्धि बृद्धि गर्न सकिन्छ (खनाल, २०६१) । विद्यालयको भौतिक संरचना, प्राविधिक विकासका साथै शिक्षाको तालिम तथा पेशागत योग्यतालाई विशेष ध्यान दिएर आर्थिक लगानी गर्दा शैक्षिक उपलब्धिमा बृद्धि हुन्छ (उपाध्याय, १९६३) ।

सरकारले गरिब विद्यार्थीहरूलाई छात्रवृत्तिको उचित व्यवस्था गर्न सकेमा सम्पूर्ण विद्यार्थीले विद्यालयको शैक्षिक अवस्थामा सुधार गर्न सकेमा नेपाल सरकारले राखेको सर्वसाधारणको पहुँचमा गुणस्तरीय शिक्षा पुऱ्याउने उद्देश्य प्राप्त गर्न सकिन्छ (सुवेदी, २०६२) । शिक्षामा गरिएको खर्चबाट अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त भएजस्तो देखिँदैन, त्यसैले लगानी र यसबाट प्राप्त हुन प्रतिफलको लेखाजोखा गरी निश्चित अवधि तोकि लगानी गर्ने प्रवृत्तिको विकास गर्नु आवश्यक छ (थापा, २०५८) ।

शिक्षामा गरिने लगानी नै वास्तवमा दिगो उद्योगमा गरिने लगानी हो । यसले अर्थ व्यवस्थाको लागि आवश्यक जनशक्ति र सेवा पुऱ्याउँदछ । साथै कुल राष्ट्रिय उत्पादनमा

पनि उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउँदछ । अधिकांश विकाशोन्मुख मुलुकहरूमा सार्वजनिक शिक्षाको खर्च जुटाउन राज्यको ढुकुटी नै प्रयोग गरेको पाइन्छ (खनाल र आचार्य, २०६५) ।

सरकारले माध्यमिक शिक्षालाई कुल बजेटको करिब २४ प्रतिशत विनियोजन गर्दछ । सरकारबाट विद्यालयहरूले प्राप्त गर्ने अनुदानको लगभग धेरैजसो रकम शिक्षक तलबमा खर्च हुन्छ (अधिकारी, २०६०) । माध्यमिक शिक्षामा लगानी र शैक्षिक उपलब्धि हेर्दा उत्तीर्णदर न्यून हुनुमा आर्थिक लगानीको कमीलाई प्रमुख कारण मानेका छन् । अभिभावकको विचारमा सम्पूर्ण खर्च सरकारले गर्नुपर्ने बताएका छन् । माध्यमिक तहको शैक्षिक उपलब्धि अत्यन्त निम्न रहेको पाइयो (बढुजा, २०६२) । अनुसन्धान कर्ताका अनुसार सामुदायिक विद्यालयमा शिक्षक शिक्षिकाहरूमा ५० प्रतिशत तालिम लिएका छन् भने संस्थागत उ.मा.वि. मा कुनै पनि शिक्षक शिक्षिकाले तालिम लिएको पाइएन (घिमिरे, २०६३) ।

सरकारी माध्यमिक विद्यालयको सरकारी अनुदान रकममा शिक्षक तलबका लागि नै ठूलो रकम निकास हुने र शैक्षिक गुणस्तर तथा स्टेशनरीतर्फ निकै थोरै अनुदान प्राप्त हुने भएकाले विद्यालयमा शैक्षिक सामाग्रीको अभाव हुने स्थिती देखाइएको छ (शिवाकोटि, २०६१) । नयाँ वैज्ञानिक प्रविधि र नयाँ उत्पादन तरिका मानव संसाधनमा निर्भर गर्दछ, जसको उत्पादन एउटा राम्रो शिक्षा प्रणालीले गर्न सक्दछ विकासका अन्य क्षेत्रमा गरिएको लगानि बराबर नै यदि शिक्षा क्षेत्रमा लगानि गर्ने हो भने राष्ट्रिय आयको वृद्धिदरमा अन्य क्षेत्रमा गरिएको लगानि भन्दा शिक्षामा गरिएको लगानिले बढी योगदान दिने गर्दछ (भावुक, २०६०) ।

उ.मा.वि को वित्तिय लगानि र शैक्षिक उपलब्धिलाई अभिभावकको रूपबाट अगाडि बढाउन विद्यालय, प्राचार्य, शिक्षक विद्यार्थी, अभिभावक सबैले आफ्नो पक्षबाट जिम्मेवारीका साथ उत्तरदायित्व वहन गर्नुपर्ने साथै सरकारले उ.मा.वि हरूमा गरेको लगानि बढाउन यस अध्ययनले सिफारिस गरेको छ (लुइटेल्, २०६६) । माध्यमिक विद्यालयको कुल आयस्रोतमा सरकारी अनुदान ८५. २७ प्रतिशत अभिभावकहरूको लगानी ५.४१ प्रतिशत र अन्य स्रोतबाट प्राप्त आम्दानि ५ प्रतिशत रहेको पाइयो (आर्चाय, २०६५) ।

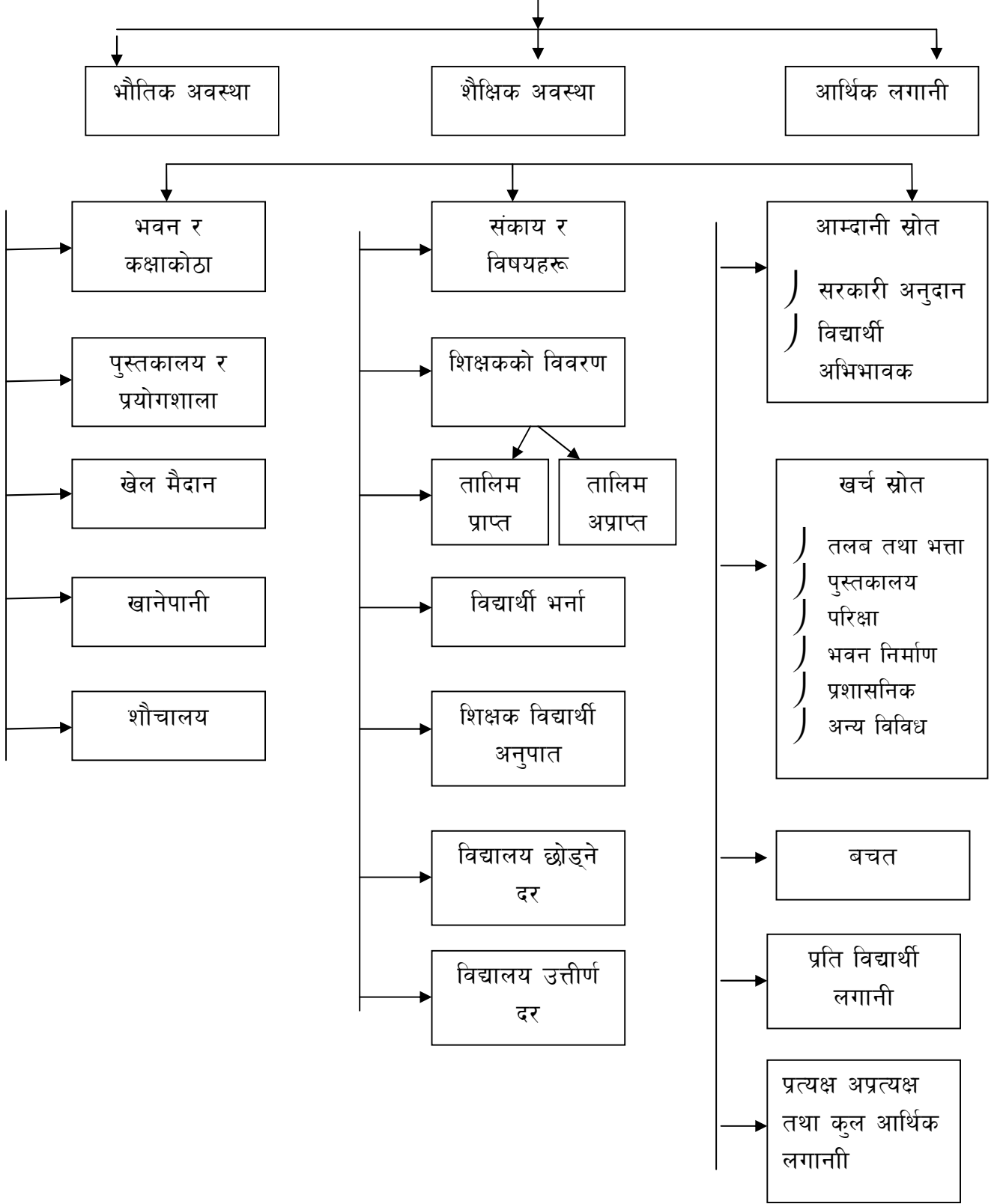
२.४ अनुसन्धान अन्तर (Research Gap)

माथि उल्लेखित साहित्यको पुनरावलोकन गरेर हेर्दा विभिन्न अध्ययनहरू आर्थिक लगानीमा बढी मात्रामा केन्द्रित भएको पाइयो । यो अध्ययन भने मुख्य रूपले आर्थिक लगानीका साथै शैक्षिक, उपलब्धिमा समेत केन्द्रित रहेको छ । नेपालमा हाल दुई किसिमका माध्यमिक विद्यालयहरू सञ्चालनमा छन् । सरकारी तवरबाट सञ्चालित विद्यालय सामुदायिक विद्यालय र निजी क्षेत्रबाट लगानी गरी सञ्चालन भएका विद्यालयलाई संस्थागत विद्यालय भनिन्छ । उल्लेखित साहित्यको पुनरावलोकन गर्दा नेपालमा यी दुई विद्यालयहरूको आर्थिक लगानी तथा शैक्षिक उपलब्धिको अध्ययन गरेको पाइएन । त्यसैले पनि अध्ययनमा संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालयहरूको आर्थिक लगानी तथा शैक्षिक उपलब्धिको विश्लेषण गरिएको छ ।

२.५. अवधारणात्मक संरचना (Conceptual Framework)

यस अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्न र अध्ययनलाई अझ प्रभावकारी बनाउन अध्ययनसँग सम्बन्धित अवधारणात्मक संरचनालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

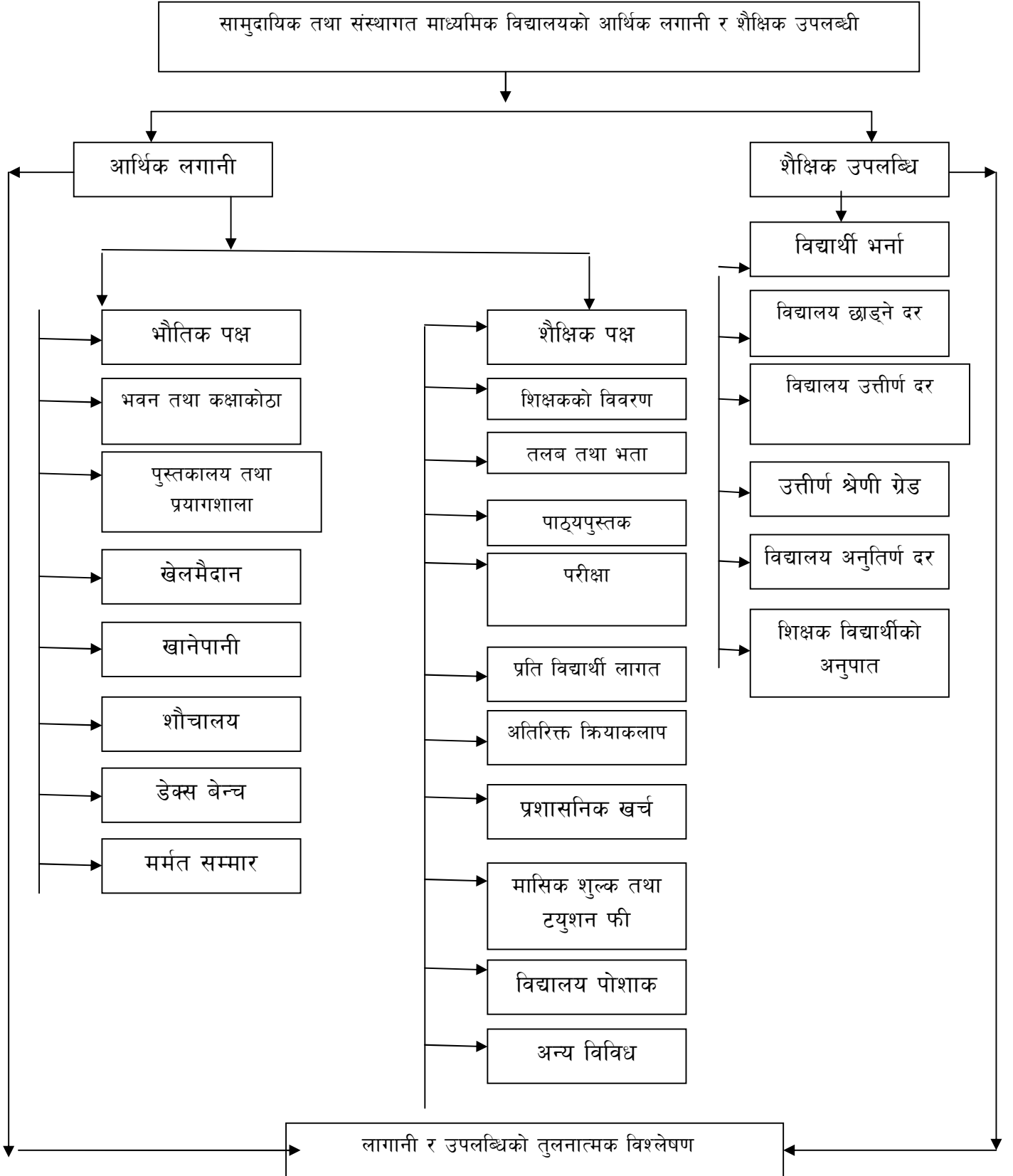
उच्च माध्यमिक शिक्षामा शैक्षिक लगानी र उपलब्धि

दाहाल, २०७२

२.६ अध्ययनको कार्यात्मक संचरना (Functional Framework)

यस अध्ययनमा विषयवस्तुसंग सम्बन्धित अवधारणात्मक ढाँचाको आधारमा निम्नानुसारको ढाँचालाई प्रस्तुत गरेर अनुसन्धान कार्य अधि बढाइएको छ ।

अध्याय तीन (Chapter Three)

३. अनुसन्धान विधि र प्रकृया (Research Method and Procedures)

यस अध्ययनमा अनुसन्धान गर्दा आइपने विधि र प्रक्रियाहरूको बारेमा व्याख्या गरिएको छ । जसअन्तर्गत अनुसन्धान ढाँचा, तथ्याङ्कको स्रोत, अध्ययनको जनसङ्ख्या, नमुना, आकार र नमुना छनौट रणनीति, अध्ययन क्षेत्रको परिचय, तथ्याङ्क संकलनको साधनहरू, तथ्याङ्क संकलन प्रविधि, तथ्याङ्कको विश्लेषण प्रकृया र नीतिगत प्रावधान जस्ता शिर्षकहरूलाई समावेश गरिएको छ ।

३.१ अनुसन्धान ढाँचा (Research Design)

यो अध्ययन वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक ढाँचा (Discriptive and Analytical Design) मा आधारित छ । यस अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको माध्यमिक तहमा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धि सम्बन्धी प्राथमिक तथ्याङ्क सन्धिखर्क नगरपालिका वडा नं. १ र २ मा रहेका विद्यालयका प्र.अ. विद्यार्थी, अभिभावक, व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, शिक्षकहरूलाई प्रश्नावली, अन्तरवार्ता, छलफल निर्देशिका र अवलोकन सूची साधनको सहयोगमा अन्तरवार्ता, लक्षित समुह छलफल र प्रत्यक्ष अवलोकन प्रविधिको सहयोगमा संकलन गरि व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको थियो । त्यसैले, यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएका तथ्याङ्क गुणात्मक तथा परिमाणात्मक दुवै स्वभावका छन् ।

३.२ तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोतहरू (Sources of Data)

यस अध्ययनका लागि आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गर्न निम्न साधनको निर्माण र प्रयोग गरिएको छ ।

३.२.१ प्राथमिक स्रोत (Primary Source)

प्राथमिक तथ्याङ्कको स्रोतको रूपमा अर्घाखाँची जिल्ला सन्धिखर्क नगरपालिकाको वडा नं. १ र २ मा रहेका सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयहरूका प्र.अ., शिक्षक, विद्यालय

व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, अभिभावक र विद्यार्थीहरू रहेका छन् । प्राथमिक तथ्याङ्कका स्रोतका रूपमा यस अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाता रहेका छन् ।

३.२.२ द्वितीय स्रोत (Secondary Sources)

यस अध्ययनको उद्देश्यलाई द्वितीय स्रोतको रूपमा शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग, जिल्ला शिक्षा कार्यालय पूर्व अध्ययन प्रतिवेदन, पूर्व प्रकाशित कृतिहरू, पत्रपत्रिका तथा विद्यालयबाट प्रकाशित तथा अप्रकाशित तथ्याङ्कको सहयोग लिइएको छ ।

३.३ जनसङ्ख्या नमुनाको आधार र नमुना छनौटको विधि (Population, Sample Size and sampling Strategy)

३.३.१ जनसङ्ख्या (Population)

यस अध्ययनको जनसङ्ख्या अर्घाखाँची जिल्लाको सन्धिखर्क नगरपालिकाको कुल जनसङ्ख्या ८,९२१ मध्ये पुरुषको जनसङ्ख्या ४,७३० रहेको छ भने महिलाको जनसङ्ख्या ४,१९१ रहेको छ जसमा वडा नं १ को कुल जनसङ्ख्या १३०८ मध्ये पुरुषको जनसङ्ख्या ६१२ र महिलाको जनसङ्ख्या ६९६ रहेको छ भने वडा नं २ को जनसङ्ख्या १५०५ मध्ये पुरुषको जनसङ्ख्या ७३८ र महिलाको जनसङ्ख्या ७६७ रहेको छ । अर्घाखाँची जिल्लाका कुल सामुदायिक माध्यमिक विद्यालय ४४ र संस्थागत माध्यमिक विद्यालय २९ मध्ये यस अध्ययनलाई अर्घाखाँची जिल्ला सन्धिखर्क नगरपालिकाको वडा नं १ मा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालय २ वटा र संस्थागत माध्यमिक विद्यालय २ वटा गरी जम्मा ४ वटा माध्यमिक विद्यालय रहेका छन् । त्यसैगरी वडा नं २ मा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालय १ वटा र संस्थागत माध्यमिक विद्यालय २ वटा गरी जम्मा ३ वटा माध्यमिक विद्यालय रहेका छन् । यसरी वडा नं १ र २ मा गरी जम्मा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालय ३ वटा र संस्थागत माध्यमिक विद्यालय ४ वटा गरी जम्मा ७ वटा माध्यमिक विद्यालय नै यस अध्ययनको जनसङ्ख्या हो ।

३.३.२ नमुनाको आकार (Size Sampling)

यस अध्ययनको जनसङ्ख्या अर्घाखाँची जिल्लाको सन्धिखर्क नगरपालिकाको वडा नं. १ र २ मा रहेका ७ वटा माध्यमिक विद्यालय अन्तर्गत २ वटा सामुदायिक र २ वटा संस्थागत गरी

४ वटा विद्यालयहरूलाई छनोट गरिएकोले यस अध्ययनको नमुनाको आकार ४ वटा विद्यालय अर्थात् ५७.१४ प्रतिशत हो ।

३.३.३ नमुना छनोट विधि (Sampling Strategy)

यस अध्ययनमा नमुना छनोट निम्नानुसार गरिएको छ ।

१. अध्ययनका लागि अर्घाखाँची जिल्ला सन्धिखर्क नगरपालिकाको वडा नं. १ र २ लाई उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधि (Purposive Sampling) द्वारा छनोट गरिएको छ ।
२. सन्धिखर्क नगरपालिकाको वडा नं. १ र २ मा रहेका ७ वटा विद्यालय मध्ये २ वटा सामुदायिक र २ वटा संस्थागत विद्यालयहरूलाई उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधि (Purposive Sampling) का आधारमा अध्ययनमा समावेश गरिएको छ
३. चारवटै माध्यमिक विद्यालयबाट १०/१० जनाका दरले प्रतिनिधित्व हुने गरी सामान्य सम्भावना युक्त नमुना छनोटलाई आधार मानि गोला प्रथाद्वारा विद्यार्थी संख्या छनोट गरिएको छ ।
४. छनोटमा परेका विद्यार्थीबाट नै १०/१० जना अभिभावकलाई गोला प्रथाद्वारा छनोट गरियो ।
५. चारवटै विद्यालयका प्र.अ. लाई उद्देश्यात्मक नमुना छनोट विधिद्वारा छनोट गरियो ।
६. चारवटै विद्यालयका माध्यमिक तहका ३२ जना शिक्षकहरूमध्ये ५/५ जना शिक्षकहरूलाई स्तरिकृत सम्भावनायुक्त नमुना (Stratified Random Sampling) छनोट विधिद्वारा छनोट गरियो ।

३.४ अध्ययन क्षेत्र (Study Area)

पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको लुम्बिनी अञ्चलमा पर्ने अर्घाखाँची जिल्ला स्थित सन्धिखर्क नगरपालिकाको वडा नं १ र २ यस अध्ययन क्षेत्र हो भने उक्त वडा भित्र रहेका ७ वटा माध्यमिक विद्यालय मध्ये ४ वटा माध्यमिक विद्यालयहरू श्री जन ज्योति मा.वि., श्री

भगवति मा.वि., अर्घाखाँची आवसीय मा.वि. र गौरि शङ्कर मा.वि. यस अनुसन्धानको एकाई (unit of the study) हुन ।

३.५ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू (Tools of Data Collection)

अनुसन्धानको लागि आवश्यक तथ्याङ्क, सुचना तथा जानकारी प्राप्त गर्नको लागि निम्न साधनहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

३.५.१ प्रश्नावली (Questionnaire)

यस अध्ययनलाई पूर्णता प्रदान गर्नका लागि खुल्ला एवम् बन्द दुवै प्रकारको प्रश्नावलीको प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनको क्रममा तथ्याङ्क संकलनका लागि अभिभावक, विद्यार्थी, प्र.अ. को लागि छट्टाछुट्टै प्रश्नहरू तयार पारिएको छ । अभिभावकको लागि किन आफ्नो छोराछोरिलाई यही विद्यालय पठाउनु भएको ? विद्यालयले लिने शुल्क कस्तो छ ? आदि प्रश्नावलीको प्रयोग गरिएको छ जसलाई अनुसुचि १ मा उल्लेख गरिएको छ । विद्यार्थीको लागि तपाईं यस विद्यालयको पठनपाठनमा सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ? यस विद्यालय पढदा कति फि तिर्नुहुन्छ ? जस्ता आदि प्रश्नावलीको प्रयोग गरिएको छ जसलाई अनुसुचि २ मा उल्लेख गरिएको छ । प्र. अ. को लागि विद्यालयको आम्दानि कति छ ? सरकारको वार्षिक लगानि कति छ ? आदि प्रश्नावलीको प्रयोग गरिएको छ जसलाई अनुसुचि ३ मा क्रमैसँग उल्लेख गरिएको छ ।

३.५.२ अवलोकन सूची (Observation List)

यस अध्ययनलाई पुरा गर्न अध्ययनकर्ता स्वयम् अध्ययन स्थलमा गएर छनौटमा रहेका माध्यमिक विद्यालयको भौतिक अवस्था, सरसफाई, खानेपानीको अवस्था, शौचालयको अवस्था, खेल मैदान तथा विद्यार्थी शिक्षक बिचको सम्बन्ध आदि कुराको बारेमा अवलोकन फारम तयार गरि प्रत्यक्ष अवलोकन द्वारा सुचना तथा तथ्याङ्क संकलन गरियो जसको नमुना अनुसूची ५ मा राखिएको छ ।

३.५.३ छलफल निर्देशिका (Discussion Gride)

यस अध्ययनलाई प्रभावकारी रूपमा तथ्यमा आधारित भई पूर्णता प्रदान गर्न अनुसन्धानकर्ता र नमुना छनौटमा परेका विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक, अभिभावक र विद्यालय व्यवस्थापन

समितिसँग उ.मा.वि. का समस्याहरू र तिनका समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउन छलफल निर्देशिका तयार गरिएको थियो । जसको नमुना अनुसूची ६ मा देखाइएको छ ।

३.६ तथ्याङ्क संकलनको तरिका (Techniques of Data Collection)

यस अध्ययनमा निम्न विधि अपनाएर तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

३.६.१ अन्तरवार्ता (Interview)

यस अध्ययनमा प्राथमिक तथ्याङ्क संकलनका लागि अन्तरवार्ता प्रश्नावलीको माध्यमबाट आवश्यक तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएको छ । नमुना छनौटमा परेका प्राथमिक तथ्याङ्कको स्रोतहरूसँग आमनेसामने (Face to Face) बसि प्रत्यक्ष व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता गरिएको छ ।

३.६.२ प्रत्यक्ष अवलोकन (Direct Observation)

यस अध्ययनमा तथ्याङ्क संकलनमा लागि विद्यालयको भौतिक अवस्था, आर्थिक अवस्था, खानेपानी, शौचालय खेलमैदान आदिको प्रत्यक्ष रूपमा अध्ययनकर्ताको स्वम उपस्थितिमा प्रत्यक्ष अवलोकन (Direct Observation) गरिएको छ ।

३.६.३ फारम भराउने (Form Fill)

यस अध्ययनका लागि नमुना छनौटमा परेका विद्यालय लेखा तथा प्रशासनका कर्मचारीसँग भेटघाट गरी तयार पारिएको विद्यालय सर्वेक्षण फारम भराउने काम अध्ययनकर्ताको प्रत्यक्ष उपस्थितिमा सम्पन्न गरिएको छ ।

३.६.४ लक्षित समूह छलफल (Focus Group Discussion)

यस अध्ययनका लागि मिति २०७४/०६/२४ गते १२.१५ बजे देखि श्री जन ज्योति मा.वि. को कक्षाकोठामा नमुना छनौटमा परेका विद्यालयका प्र.अ. शिक्षकहरू तथा वि.व्य. स. पदाधिकारीहरूको १२ जनाको एक समूह बनाई विद्यालयमा माध्यमिक तहको आर्थिक लगानी तथा शैक्षिक उपलब्धिका सम्बन्धमा उक्त समूहमा छलफल गरिएको थियो । उक्त छलफलमा सुझाव भुसालले उत्तरहरू संकलन गर्न सहयोग गर्नुभएको थियो भने अनुसन्धानकर्ता बाट कार्यक्रमको व्यवस्थापन भएको थियो ।

३.७ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रकृया (Data Analysis Procedure)

यस अध्ययन कार्यको सिलसिलामा सङ्कलित तथ्याङ्कहरूलाई सुव्यवस्थित तरिकाले शिर्षक अनुसार तथ्याङ्क सम्पादन तथा तालिकीकरण गरिएको छ । यसलाई अभै व्यवस्थित गर्नको लागि तथ्याङ्क शास्त्रीय विधिको प्रयोग गरिएको छ । यसरी प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गरिसकेपछि अध्ययनको निष्कर्ष निकाली प्राप्त कमी कमजोरी हटाउन सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.८ नीतिगत प्रावधान (Ethical Consideration)

यस अध्ययनका लागि निम्नानुसार नीतिगत प्रावधान अपनाइएको छ ।

१. यस अध्ययनका क्रममा सम्पूर्ण उत्तरदाताहरूसँग अनुमति लिइएको थियो ।
२. उत्तरदाताहरूबाट प्राप्त सुचनालाई गोप्य राखिएको छ भने तथ्याङ्कलाई कुनै प्रकारको घटबढ गरिएको छैन ।
३. अध्ययनको क्रममा उत्तरदातासँग घनिष्ठ सम्बन्ध कायम राखिएको थियो भने उत्तरदाताबाट प्राप्त सुचनामाथि अध्ययनकर्ताले कुनै प्रकारको दबाव वा प्रतिक्रिया देखाइएको थिएन ।
४. यसरी प्राप्त तथ्याङ्कलाई अध्ययनको उद्देश्य प्राप्त गर्न मात्र प्रयोग गरिएको छ ।

अध्याय चार (Chapter Four)

४. तथ्याङ्कको प्रस्तुतिकरण र विश्लेषण (Analysis and Interpretation of Data)

यस अध्ययनको क्रममा विभिन्न साधनहरूबाट संकलन गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई विभिन्न शिर्षकमा विभाजन गरि सरल र स्पष्ट भाषामा विश्लेषण गरिएको छ । साथै प्रारम्भिक रूपमा संकलित कोरा तथ्याङ्कबाट कुनै पनि सुचना स्पष्ट रूपमा व्यक्त नहुने हुँदा तथ्याङ्कको विश्लेषण गनुपर्ने हुन्छ । अध्ययनको उद्देश्य पुरा गर्नका लागि प्रारम्भमा अध्ययन क्षेत्रको रूपमा रहेको अर्घाखाँची जिल्ला र सन्धिखर्क नगरपालिकाको समग्र परिचय लाई प्रस्तुत गरी प्राप्त तथ्याङ्कलाई निम्न बुँदाहरूमा क्रमबद्ध गरिएको छ ।

४.१ अर्घाखाँची जिल्लाको परिचय (Introduction to the Arghakhanchi District)

अर्घाखाँची जिल्ला नेपालको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत लुम्बिनी अञ्चलमा पर्ने ५ नम्बर प्रदेशको पहाडको एक जिल्ला हो । यस जिल्लाको अतिरिक्त सम्पूर्ण भुभाग पहाडमा पर्दछ । यसको उत्तरी सिमाना गुल्मी, पूर्वी, सीमाना पाल्पा, पश्चिम सिमाना प्यूठान र दाङ र दक्षिणमा कपिलवस्तु र रूपन्देही पर्दछ । ३ वटा नगरपालिका ३ गाउँपालिका र २ संसदिय निर्वाचन क्षेत्र रहेको यस जिल्लाको सदरमुकाम सन्धिखर्क हो जुन यस अध्ययनको क्षेत्र पनि रहेको छ । अर्घा र खाँची दुई पुराना चौविसे राज्यहरूबाट नामाकरण भएको अर्घाखाँची जिल्लाको सिर्जना वि.सं. २०१९ सालमा मात्र भएको हो र २०२४ सालसम्म यो जिल्ला गुल्मीबाट र २००९ सालभन्दा अगाडि तत्कालिन पाल्पा जिल्लाबाट प्रशासित थियो । अर्घा रजस्थल र खाँचीकोट जस्ता प्रसिद्ध ऐतिहासिक कोटहरू रहेकाले यस जिल्लामा रामायण र महाभारत कालसँग सम्बन्धित केही स्थानहरू र पाणिनी ऋषिको तपोभूमि पनि रहेको पाइन्छ (जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७३) ।

मानव विकासको समग्र सुचकांकमा रहेको अर्घाखाँची जिल्लाको कुल क्षेत्रफल ११९३ वर्ग कि.मि. रहेको छ । वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार यहाँको जनसङ्ख्या २,०९,०३४ रहेको छ । हावापानीको दृष्टिकोणले यस जिल्लामा जाडो मौसममा धेरै जाडो र गर्मी मौसममा पनि हल्का गर्मी हुने गर्दछ । यो जिल्ला पूर्ण रूपमा डाँडाकाडाहरू मिलेर बनेको छ । जिल्लाको कुल क्षेत्रफलको ३९ प्रतिशत भूमि कृषि व्यावसायको लागि उपयुक्त देखिन्छ

। कुल क्षेत्रफलको ५६ प्रतिशत भूमिका वन क्षेत्र रहेको छ भने ५ प्रतिशतमा नदीनालाहरू रहेका छन् (जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७३) ।

घरधुरी संख्या ४६,८३५ रहेको यस जिल्लामा कुल जनसंख्या १,९७,६३२ जना रहेका छन् भने महिला १,११,३६६ जना र पुरुष ८६,२६६ जना रहेका छन् । औषत घरपरिवार सङ्ख्या ४.२२ र जनघनत्व १६६ रहेको छ । जसमा विभिन्न जातजातिहरू ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार, मगर, कामी, दमाई, ठकुरी जातिको बसोबास रहेको छ । त्यसैगरी अर्घाखाँची जिल्लालाई चिनाउने प्रमुख पर्यटकीय स्थलहरू दुर्वासेश्वर गुफा, नुलान्चल पर्वत, डमरुदह, जालकाँडाको लेक, मनचिन्ते पानी, ऐतिहासिक पौवा र मथुरावेसी प्रमुख धार्मिक स्थल रहेका छन् (जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७३) ।

Land System को आधारमा हेर्दा अर्घाखाँची जिल्लामा ७,८,११ र १२ समूहहरूको जमिन बढि मात्रामा पाइन्छ । समूह ८ को खासगरी चुरे क्षेत्रमा र समूह ११ र १२ को मध्यपहाडी क्षेत्रमा पाइन्छ । जिल्लामा १२ नम्बर जमिन प्रणालीको लगभग ४२.२ प्रतिशत क्षेत्रफल ढाकेको छ जुन तिब्र पर्वतीय भूभाग हो । त्यस्तै ११ नम्बर जमिन प्रणालीले लगभग जिल्लाका २१२ प्रतिशत क्षेत्रफल र जमिन प्रणाली ९० प्रतिशत भुभागमा कृषिको लागि अनुपयुक्त (loamy skeletal) किसिमको छ भने १० प्रतिशत मात्र कृषिको लागि उपयुक्त पाँगो माटो जल सतह र जलप्रवाह राम्रो भएको र माटोको गहिराई धेरै भएको छ (जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७३) ।

४.१.१ भौगोलिक अवस्था (Geographical Situation)

नेपालको ५ नम्बर प्रदेश अन्तरगतका १२ वटा जिल्लाहरूमध्ये अर्घाखाँची जिल्ला पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको लुम्बिनी अञ्चलमा पर्ने पहाडको एक जिल्ला हो । मानव विकासको समग्र सुचंकाकमा स्थानमा रहेको यस जिल्लाको सदरमुकाम सन्धिखर्क हो । ३ वटा नगरपालिका ३ गाउँपालिकाहरू रहेका छन् । अर्घाखाँची जिल्ला भौगोलिक दृष्टिकोणले ८०°४५' देखि ८३°२३' पूर्वी देशान्तर र २७° ४५' देखि २८°६' उत्तरी अक्षांशमा अवस्थित रहेको छ । यस जिल्लाको कुल क्षेत्रफल ११९३ वर्ग किलोमिटर रहेको छ । यस जिल्लाको पूर्वमा पाल्पा, उत्तरमा गुल्मी, दक्षिणमा कपिलवस्तु र रूपन्देही र पश्चिममा प्यूठान र दाङ जिल्ला पर्दछ । डमरुदह, ऐतिहासिक पौवा, जालकाँडाको लेक मनचिन्ते पानी, सुपा देउरालि

मन्दिर, मालारानीको मन्दिर पनि यहि जिल्लामा अवस्थित रहेको छ । (जि.वि.स.अर्घाखाँची, २०७३) ।

४.१.२ प्रशासनिक अवस्था (Aministration Situation)

देशको केन्द्रीय राजनीतिमा मुख्य भूमिका खेल्दै आएको अर्घाखाँची जिल्लालाई २ संसदीय निर्वाचन क्षेत्र, १० वटा इलाका, ३ वटा नगरपालिका र ३ वटा गाउँपालिकाहरूमा विभाजन गरिएको छ ।

तालिका ४.१

जिल्लाको राजनैतिक विभाजन, २०७३

संसदीय क्षेत्र नं.	नगरपालिका गा.वि.स.
१.	किमडाँडा, धारापानी, ढाकावाङ्ग, गोखुङ्गा वागि, खन, खनदह, अर्घा, हंसपुर वाङ्गला, डिर्भना, भगवति, चिदिका, ठुलापोखरा, भगवति, छत्रगंज, केरुङ्ग मोरेङ्ग
२.	सन्धिखर्क, नरपानी, पालि, मैदान, खिदिम, धातिवाङ्ग, जलुको जुकेना, सिद्धारा, ठाडा, नुवाकोट, धनचौर, सिमलपानी, सितापुर, सुवर्णखाल, ठिकुरा, खाँचिकोट अङ्गुरी

(स्रोत: जि.वि.स. प्रोफाइल, २०७३) ।

४.१.३ शैक्षिक अवस्था (Educaitional Situation)

अर्घाखाँची जिल्ला शैक्षिक क्षेत्रमा अग्रस्थानमा रहेको जिल्ला मध्ये एक हो । शैक्षिक क्षेत्रमा उल्लेखनिय रूपमा सामुदायिक तथा नीजि विद्यालयहरू सञ्चालित रहेका छन् । बितेको दश वर्षमा अर्घाखाँचीमा साक्षरता ५६.१ प्रतिशत बाट १५.२ प्रतिशतले बढेर ७१.३ प्रतिशत पुगेको देखिएको छ । अर्घाखाँचीमा महिला र पुरुषको साक्षरता दरमा धेरै फरक रहेको छ । अर्घाखाँची जिल्लाको समग्र शैक्षिक स्थितिको अध्ययन गरि वि.सं. २०७२ साल जेष्ठ १७ गते अर्घाखाँची जिल्लालाई पूर्ण साक्षर जिल्ला घोषणा गरियो । अहिले अर्घाखाँचीको साक्षरता प्रतिशत ९७.५४ प्रतिशत रहेको छ । अर्घाखाँची जिल्लामा सञ्चालित शैक्षिक संस्थाहरूको विस्तृत विवरण तालिका ४.२ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.२

अर्घाखाँची जिल्लाको शैक्षिक ऋलक २०७३

क्र.सं.	विवरण	संख्या	विद्यार्थी संख्या
१.	पूर्व प्रा.वि.	३०४	१७२०५
२.	प्रा.वि.	३३०	११५२३०
३.	नि.मा.वि.	१५०	५४४३३
४.	मा.वि.	७०	२१०००
५.	सामुदायिक विद्यालय	१९०	-
६.	संस्थागत विद्यालय	२०५	-
७.	क्याम्पस	१	-
८.	सामुदायिक अध्ययन केन्द्र	४	-
९.	स्रोत केन्द्र	१०	-
१०.	मदरसा	१	-
११.	गुरुकुल आश्रम	२	-

(स्रोत : जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७३) ।

४.१.४ हावापानीको अवस्था (Situation of Climate)

विगत २० वर्षको औसत तथ्याङ्कलाई हेर्दा अर्घाखाँची जिल्लामा अधिकतम तापक्रम २४.९५ डिग्री सेल्सियस र न्यूनतम तापक्रम ६.०३ डिग्री सेल्सियस रहेको छ भने अधिकतम सापेक्षित आद्रता ९३.१ प्रतिशत र कम सापेक्षिक आद्रता ५१ प्रतिशत रहनेको देखिन्छ । जिल्लामा औषत वार्षिक वर्षा १२०० मि.मि. रहेको पाइन्छ (जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७३) ।

४.१.५ आर्थिक अवस्था (Economic Status)

अर्घाखाँची जिल्लाको मुख्य खेती भनेको मकै, गहुँ, तोरि र तरकारी खेती रहेको छ । यहाँको अधिकांश मानिसहरूको आयस्रोत खेति र वैदेशिक रोजगारी भएतापनि व्यापार व्यवसायमा पनि उत्तिकै संलग्नता रहेको पाइन्छ । यसै गरी निजामति कर्मचारी, शिक्षण पेशामा पनि आबद्ध छन् । यहाँका प्रायः मानिसहरू मध्यम पविवारका रहेका छन् । तैपनि आर्थिक सुधारको निमित्त वैदेशिक रोजगारीमा जानेको संख्या प्रशस्तै रहेको छ । अर्घाखाँची जिल्लाको उत्तर र

दक्षिण तर्फ घना जंगलले ढाकेको हुनाले यहाँ हरो, बरो, अमला, तितेपाती, करिलो, टिमुर, सल्ला, साल, बास, रिठ्ठा जस्ता जडिबुटिहरू पाइन्छन् । यस जिल्लाको अधिकांश भाग सडकले जोडी सकेको छ (जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७३) ।

४.१.६ पेशागत अवस्था (Occupational Situatuaion)

मानिसले आफ्नो जीविकोपार्जनका लागि अंगालेको व्यवसाय नै पेशा हो । मुलुकमा अधिकांश मानिसहरू कृषि पेशामा आवद्ध भएकाले यस जिल्लाको अधिकांश मानिसहरू कृषि, तरकारी खेती, कुखुरा पालन, गाई पालन व्यवसायलाई आफ्नो पेशाको रूपमा अंगालेका छन् । जिल्लाको पेशागत विवरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.३

अर्घाखाँची जिल्लाको पेशागत अवस्था, २०७३

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१.	कानुनविद, उच्चपदस्य कर्मचारी र व्यवसायी	२,००१	२.७२
२.	व्यवसायी	१,००५	१.३६
३.	प्राविधिक र संगठनात्मक व्यवस्थापन	९०७	१.२३
४.	कार्यालय सहायक	४,९०७	६.६८
५.	सेवा प्रदायक पसले तथा बजार प्रतिनिधि	४,३३४	५.९०
६.	दक्ष र अर्घ दक्ष कृषि वन, कुखुराव्यवसायी, गाईव्यवसायी	३५,९०३	४८.९३
७.	काष्ठ कला कर्मीहरू	१,५०५	२.०५
८.	मेकानिक्स	५०४	६.८६
९.	अन्य व्यवसायी	२१,९२९	२९.८८
१०.	उल्लेख नभएका	३७१	५.०५
जम्मा		७३,३६६	१००

(स्रोत: जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७३) ।

तालिका ४.३ अनुसार अर्घाखाँची जिल्लामा कृषि जन्य व्यवसाय अँगाल्ने मानिसहरूको संख्या अत्याधिक रहेको कुरा प्रष्ट पारिएको छ । यसमा क्रमशः कृषि, वन, कुखुरा व्यावसाय, अन्य व्यवसायी, सेवाप्रदायक यसले तथा बजार प्रतिनिधि, काष्ठकला कर्मीहरू, मेकानीक, कार्यालय सहायक रहेको कुरा तालिकाले प्रष्टाएको छ ।

४.१.७ भू-उपयोगको अवस्था (Situation of Land Use)

नेपालको कुल भूभागको अठार प्रतिशत मात्र कृषि योग्य भूमि रहेकोमा अर्घाखाँची जिल्लामा कुल भूभागको ३९ प्रतिशत भूभाग कृषि योग्य जमिन रहेको छ । अर्घाखाँची जिल्ला १ लाख १ हजार तिरानप्वे सय क्षेत्रफलमा फैलिएको छ (स्रोत : जि.वि. स. अर्घाखाँची, २०७३) ।

तालिका ४.४

अर्घाखाँची जिल्लाको भु उपयोगको अवस्था २०७३

विवरण	क्षेत्रफल (हे.)	प्रतिशत
कृषि भूमि	४५७१२	३८.८६
खेती नगरिएको जमिन	१७७२६	१४.८६
खेती गरिएको जमिन	२७९८६	२३.४६
खेत	८४६९	७.१०
बारी	१९५१७	१६.३६
वन क्षेत्र	६६८००	५६.००
नदी पोखरी आदि	५७६८	०.८३
आवसीय क्षेत्र	१०२०	०.८५
जम्मा	११९३००	१००.००

(स्रोत : जि.वि.स. अर्घाखाँची, २०७३)

प्रस्तुत तालिका ४.४ मा अर्घाखाँची जिल्लाको भु उपयोगको अवस्थालाई देखाइएको छ । अर्घाखाँची जिल्लाको कुल क्षेत्रफल १,१९,३०० हेक्टर जमिनको ३८.८६ प्रतिशत भूमि कृषि भूमि छ । त्यस्तै यस जिल्लाको १४.८६ प्रतिशत अर्थात् १७७२६ । हेक्टर जमिनलाई बारीको रूपमा उपयोगमा ल्याइएको छ । त्यसैगरी ५६ प्रतिशत अर्थात् ६६८०० हेक्टर जमिन वनक्षेत्रको ओगटेको छ भने ०.८५ प्रतिशत अर्थात् १०२० हेक्टर जमिन आवसिय क्षेत्र अन्तर्गत पर्दछ ।

४.२ सन्धिखर्क नगरपालिकाको पचिय (Introduction to Sandhikharka, Municipality)

सन्धिखर्क नगरपालिका, अर्घाखाँची जिल्लामा अवस्थित एक नगरपालिका हो । अर्घाखाँची जिल्लाको सदरमुकाम सन्धिखर्क पनि यहि नगरपालिका भित्र पर्दछ । क्षेत्रफलको हिसाबले अर्घाखाँची जिल्लामा भएको शितगंगा नगरपालिका पछाडिको दोस्रो ठूलो नगरपालिकामा सन्धिखर्क नगरपालिका पर्दछ । प्रसिद्ध सुपा देउराली मन्दिर, अर्घा भगवति मन्दिर र शान्ति वगैचा पनि यसै नगरपालिकामा पर्दछ । यस नगरपालिकाको पूर्वमा शितगंगा नगरपालिका, पश्चिममा भूमिकास्थान नगरपालिका, दक्षिणमा मालारानी गाउँपालिका र उत्तरमा नुवाकोट पर्दछ (सन्धिखर्क न.पा. २०७३) ।

सन्धिखर्क नगरपालिकाको घरधुरी संख्या २,९२२ रहेको छ । जसमा कुल जनसंख्या ८,९२१ जना रहेको छ भने पुरुष ४,७३० जना र महिलाको सङ्ख्या ४,१९१ जना रहेको छ । आर्थिक रूपले सकृय जनसङ्ख्या जम्मा ६,०२६ जना जसमा पुरुषको सङ्ख्या ४,२५२ जना रहेको छ भने महिला १,७७४ जना रहेका छन् । त्यस्तै गरि आर्थिक रूपले निष्कृय रहेको जनसङ्ख्या कुल २,८९५ जना रहेकोमा महिला १,६०९ जना र पुरुष १,२८६ जना रहेका छन् भने सन्धिखर्क नगरपालिकाको कुल साक्षरता दर ९७.४५ रहेको छ । जसमध्ये महिला ८०.५७ प्रतिशत र पुरुष ८५.२७ प्रतिशत रहेको छ (सन्धिखर्क न.पा. २०७३) ।

यस नगरपालिकामा विभिन्न समुदायका मानिसहरू बसोबास गर्ने गरेको पाइन्छ । अर्थात्, मिश्रीत समुदाय रहेको छ । यहाँ ब्राह्मण, क्षेत्री, मगर, नेवार कामी, दमाइ एवम् अन्य जातिहरूको बसोबास रहेको छ । यहाँका प्रमुख कुमाल, नेवार र मगर प्रमुख आदिवासी हुन् । यस नगरपालिका मा तरकारी खेती, कुखुरा व्यवसाय, गाई व्यवसायको लागि उपयोगी मानिन्छ । यस नगरपालिकामा व्यापार व्यवसाय पनि धेरै रहेका छन् जसबाट राम्रो आमदानी प्राप्त भएको छ (सन्धिखर्क न.पा., २०७३) ।

४.२.१ भौगोलिक अवस्था (Geographical Situation)

अर्घाखाँची जिल्लाको प्रख्यात तथा ठूलो बजारको रूपमा परिचित सन्धिखर्क नगरपालिका विश्वमानचित्रमा २६ [३८' उत्तरी अक्षांशदेखि ८७ [५९' पूर्वि देशान्तरमा अवस्थित रहेको छ । यस नगरपालिकाले नेपालको कुल भुभागको ०.०१७ प्रतिशत र अर्घाखाँचीको ३.२४

प्रतिशत भूभाग ओगटेको छ । सन्धिखर्क नगरपालिकाको सदरमुकाम पनि यहि नगरपालिकाभित्र पर्दछ, यस नगरपालिकाको पूर्वमा शितगंगा नगरपालिका, पश्चिममा भूमिकास्थान नगरपालिका, दक्षिणमा मालारानी गाउँपालिका र उत्तरमा पाणिनी गाउँपालिका पर्दछन् । अर्घाखाँचीकै मुख्य व्यापारीक केन्द्रको रूपमा विकास हुने जमर्को गरिरहेको यस नगरपालिकाको कुल क्षेत्रफल २३.११ वर्ग कि.मि. रहेको छ (सन्धिखर्क न.पा. २०७३) ।

४.२.२ जनसाङ्ख्यिकीय अवस्था (Demographical Situation)

यस नगरपालिकाको बजार क्षेत्रमा वाक्लो वस्ति र वरपर पातलो वस्ति रहेको छ । २०६८ सालको जनगणना अनुसार यस नगरपालिकाको कुल जनसंख्या ८,९२१ जना रहेको छ । जसमा पुरुषको संख्या ४,७३० जना रहेको छ भने महिलाको संख्या ४,१९१ रहेको छ । यस नगरपालिकामा २, ९२२ घरधुरी छन् भने जनसङ्ख्या वृद्धिदर २.४५ देखिन्छ । यहाँ बसोबास गर्ने जातिहरूमा मुख्य गरेर ब्राह्मण, क्षेत्री, मगर, कुमाल र नेवारको बाहुल्यता रहेको छ (सन्धिखर्क न.पा. २०७३) ।

४.२.३ शैक्षिक अवस्था (Educaiton Situation)

शैक्षिक क्षेत्रमा सन्धिखर्क नगरपालिकालाई अर्घाखाँची जिल्लाको अग्र स्थानमा लिन सकिन्छ । यस नगरपालिकामा सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । जसमा पनि संस्थागत विद्यालय भन्दा सामुदायिक तर्फ बढि मात्रामा विद्यालयहरू रहेका छन् । त्यस्तै गरि मा.वि. तर्फ पनि धेरै विद्यालयहरू रहेका छन् । शैक्षिक संस्थाहरू अत्याधिक मात्रामा भएको कारणले गर्दा यहाँको साक्षरता प्रतिशत पनि उच्च रहेको देखिन्छ । यस नगरपालिकामा सञ्चालित शैक्षिक संस्थाहरूलाई तलको तालिकामा देखाउन सकिन्छ ।

तालिका ४.५

सन्धिखर्क नगरपालिकाको शैक्षिक अवस्था २०७३

क्र.सं.	विद्यालय	संख्या
१.	प्रा.वि.	२९
२.	नि.मा.वि.	८
३.	मा.वि.	१६
४.	क्याम्पस	१

(स्रोत : सन्धिखर्क न.पा. २०७३)

४.२.४ आर्थिक अवस्था (Economic Situation)

यस नगरपालिकाको आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण गर्दा प्रमुख पेशा कृषि र व्यापार हो भने नोकरी, उद्योग पनि पर्दछन् । यहाँ मजदुरको रूपमा काम गर्नेको संख्या पनि धेरै रहेको छ भने शिक्षित वर्गहरूको शिक्षण कार्य गर्दै आएका छन् । त्यस्तै गरि बैदेशिक रोजगारीमा जानेको संख्या पनि अत्याधिक रहेको देखिन्छ । अर्घाखाँची विकसित ठाउँ भएको कारणले गर्दा यहाँ धेरै मात्रामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू पनि सञ्चालनमा रहेका छन् (स्रोत : सन्धिखर्क न.पा., २०७३) ।

४.२.५ हावापानीको अवस्था (Situation of Climate)

सन्धिखर्क नगरपालिकाको हावापानीको अवस्था हेर्दा यहाँ ग्रीष्मकालमा अलिकति गर्मीको महसूस हुने र शितकालमा हल्का सुख्खा र जाडो धेरै नै हुने गर्दछ । ग्रीष्मकालमा यहाँको तापक्रम ३० डिग्री सेलियस र शितकालमा तापक्रम कमिमा ८ डिग्री सेलियस सम्म हुने गरेको छ । यहाँ मनसुनको समयमा अत्याधिक मात्रामा वर्षा हुने गर्दछ भने शितकालमा थोरै मात्रामा वर्ष हुने वा वर्षा नै नहुने पनि गर्दछ । स्वास्थ्यका दृष्टिले यहाँको हावापानी उपयुक्त हुने देखिन्छ (सन्धिखर्क न.पा., २०७३) ।

४.३ अध्ययन क्षेत्रको भौतिक अवस्था (Present Physical Condition of the Study)

अध्ययन क्षेत्रमा परेका सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूको वर्तमान भौतिक अवस्थाको पहिचान गर्न विद्यार्थी शिक्षक, अभिभावक, प्रचार्य, कर्मचारी र विद्यालय व्यवस्थापन समितिसँग छलफल, प्रश्नावली, सर्वेक्षण फारम, अवलोकन आदिको सहायताबाट सम्बन्धित विद्यालयको यर्थाथ अवस्थाको विवरण तयार पारिएको छ, जसलाई बुँदागत रूपमा निम्नाअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.३.१ विद्यालय भवन तथा कक्षाकोठा (School Building and Classroom)

अध्ययन गरिएको चारवटा माध्यमिक विद्यालयहरू आफ्नै नीजि भवनमा सञ्चालन गरेको पाइयो । सामुदायिक विद्यालयमा जम्मा १३ वटा पक्की भवन र १ वटा कच्ची भवन रहेको थियो । नीजि विद्यालयमा ९ वटा पक्की भवन सञ्चालनमा रहेको पाइयो । सामुदायिक विद्यालयमा जम्मा ५४ वटा कक्षाकोठामा १ देखि १० सम्म पढाई सञ्चालन हुने गरेको पाइयो भने संस्थागत विद्यालयमा ४६ वटा कक्षाकोठामा कक्षा नर्सरी देखि कक्षा १० सम्म पढाई सञ्चालन हुने गरेको पाइयो । त्यसैगरि चारवटै विद्यालयमा अफिस कोठा १/१ वटा, स्टोर रुम १/१ वटा, पुस्तकालय र कम्प्युटर कोठा १/१ वटा रहेको पाइयो । प्रति विद्यार्थी कक्षाकोठा क्षेत्रफललाई तालिका ४.६ मा देखाइएको छ ।

तालिका ४.६

प्रति विद्यार्थी कक्षाकोठा क्षेत्रफल (वर्गफिट)

२०७३

विद्यालय	कक्षाकोठा संख्या	कोठाको क्षेत्रफल	विद्यार्थी संख्या	प्रति विद्यार्थी क्षेत्रफल
सामुदायिक	५४	२७३५	१३७५	१.९८
संस्थागत	६७	३०४२	१६८८	१.८०
जम्मा	१२१	५७७८	३०६३	३.७८

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.६ मा प्रतिविद्यार्थी कक्षाकोठा क्षेत्रफल देखाइएको छ, जसमा छनौटमा परेका माध्यमिक विद्यालयहरूमा जम्मा १२१ वटा कक्षाकोठा रहेका छन् भने त्यसको कुल क्षेत्रफल ५,७७८ रहेको छ । चारवटै माध्यमिक विद्यालयको कुल विद्यार्थी संख्या ३०७३ जना रहेका छन् । छनौटमा परेका माध्यमिक विद्यालयलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा यसरी व्याख्या गरिएको छ । सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा ५४ वटा कक्षाकोठा रहेका छन् जसको कुल क्षेत्रफल २७३५ रहेको छ भने विद्यार्थी संख्या १३७५ जना देखिन्छ । त्यस्तै गरि प्रतिविद्यार्थी क्षेत्रफल १.९८ रहेको छ । संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा भने ६७ वटा कक्षाकोठा रहेको छ जसमा कक्षाकोठाको क्षेत्रफल ३०४२ छ भने विद्यार्थी संख्या १६८८ जना छन् र प्रति विद्यार्थी क्षेत्रफल १.८० वर्गफिट रहेको छ ।

४.३.२ फर्निचर संख्या (Number of Furniture)

शैक्षिक उपलब्धि उच्च तुल्याउन कक्षाकोठाको पर्याप्तताका साथसाथै आवश्यक मात्रामा फर्निचरको पनि सुविधा हुनुपर्दछ । अध्ययन गरिएको विद्यालयमा आवश्यक साइजका फर्निचर विद्यार्थी अनुपात अनुसार नै रहेको पाइयो । विद्यालयमा प्रति विद्यार्थी फर्निचरको संख्यालाई तालिका ४.७ मा देखाइएको छ ।

तालिका ४.७

प्रति विद्यार्थी फर्निचर संख्या शैक्षिक वर्ष २०७३

विद्यालय	विद्यार्थी संख्या	डेक्स बेन्च	प्रति विद्यार्थी डेक्स बेन्च
सामुदायिक	१३७५	७०६	१.९४
संस्थागत	१६८८	४१०	४.११
जम्मा	३०७३	१११६	६.०५

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.७ मा छनौटमा परेका सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरू डेक्स बेन्चको संख्यालाई देखाइएको छ, जसमा संस्थागत मा.वि.मा भन्दा सामुदायिक मा.वि. मा डेक्स बेन्चको संख्या बढि रहेको छ । सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थी संख्या थोरै भएकाले

प्रति डेक्स बेञ्चको संख्या १.९४ रहेको छ भने संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा धेरै विद्यालय भएका कारणले पनि विद्यार्थी डेक्स बेञ्चको संख्या ४.११ रहेको देखिन्छ ।

४.३.३ शौचालय संख्या (Number of the Toilet)

नमुना छनौटमा परेका चारवटै माध्यमिक विद्यालयहरूमा शौचालयको व्यवस्था भएको पाइयो । सामुदायिक विद्यालयमा १२ वटा शौचालय रहेका थिए जहाँ छात्राको लागि ४ वटा, छात्रको लागि ४ वटा र शिक्षकका लागि ४ वटा शौचालयको छुट्टाछुट्टै व्यवस्था गरेको पाइयो । त्यसै गरी संस्थागत विद्यालयमा पनि छात्राछात्रको लागि अलग अलग ३/३ वटा र शिक्षकको लागि ३ वटा शौचालयको व्यवस्था रहेको थियो । शौचालय भित्र नै पानीको व्यवस्था नभएकाले शौचालय केही मात्रामा फोहोर र दुर्गन्धित थियो (स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४) ।

४.३.४ खेल मैदान (Play Ground)

अध्ययन गरिएको चारवटै विद्यालयमा १/१ वटा ठूलो खेल मैदानको व्यवस्था रहेको थियो । सामुदायिक विद्यालयहरूको खेलमैदान तथा विद्यालयलाई पर्खाल र गेट लगाएर व्यवस्थित रूपमा घेरिएको थियो । भने संस्थागत विद्यालयको खेल मैदान तथा विद्यालयलाई तारघेरा गरि बेरिएको थियो । चारवटै विद्यालयको खेल मैदान समथर रहेको थियो । सामुदायिक विद्यालयको खेल मैदान ७५०० वर्ग मिटर र संस्थागत विद्यालयको खेलमैदान ७००० वर्ग मिटर रहेको अध्ययनले देखाउँछ (स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४) ।

४.३.५ खानेपानीको सुविधा (Facilities of Drinking Water)

चारवटै विद्यालयको खानेपानीको अवस्थाको अध्ययन गर्दा शुद्ध पिउने पानीको कमि रहेको देखियो । चारवटै विद्यालयमा धाराको पानी शुद्धिकरण नगरी सिधै पिउने गरेको पाइयो । सामुदायिक विद्यालयमा पिउने पानीको लागि ९ वटा धाराको व्यवस्था थियो भने संस्थागत विद्यालयमा ५ वटा धाराको व्यवस्था थियो । जुन स्वास्थ्यको दृष्टिकोणले हानिकारक रहेको देखियो(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण ,२०७४) ।

४.३.६ अन्य सुविधा (Other Facilities)

यस बाहेक विद्यालयमा उपलब्ध अन्य केही महत्वपूर्ण भौतिक स्रोत तथा साधनलाई तालिका ४.८ मा देखाउन सकिन्छ ।

तालिका ४.८

सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयमा उपलब्ध भौतिक स्रोत तथा साधनहरू शैक्षिक वर्ष
२०७३

क्र.सं.	विवरण	सामुदायिक	संस्थागत
१.	यातायातको सुविधा (वसगाडी)	-	-
२	कम्प्युटर	४०	३२
३	पिन्टर	४	५
४	टेबल कुर्सी	४६	७९
५	दराज	२६	१२
६	सेतोपाटी	४६	३९
७	स्टेज (मञ्च)	२	२
८	पङ्खा	१९	४४

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.८ मा सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा उपलब्ध भौतिक सामग्रीहरूको सुचि तयार पारिएको छ । तालिकामा सामुदायिक विद्यालयको तुलनामा संस्थागत विद्यालयमा भौतिक सुविधा बढि भएको देखिन्छ ।

४.४ अध्ययन क्षेत्रको आर्थिक अवस्था (Economic Situation in Study Area)

यस शिर्षक अन्तर्गत नमुना छनौटमा परेका सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको आम्दानीको स्रोत तथा खर्चका क्षेत्रहरूलाई विभिन्न उपशीर्षकहरूमा विश्लेषण गरिएको छ ।

४.४.१ सामुदायिक विद्यालयहरूको आम्दानीको स्रोत (Sources of Income on Community Secondary School)

सामुदायिक विद्यालयहरूको आयको प्रमुख स्रोत सरकारी अनुदान हो । त्यसैगरी विद्यार्थी शुल्क तथा सामुदायिक स्रोतबाट पनि सामुदायिक विद्यालयहरूले आम्दानी प्राप्त गर्ने गरेको पाइयो । जसलाई तालिका ४.९ बाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ४.९

सामुदायिक विद्यालयमा आय विवरण

शैक्षिक वर्ष	सरकारी अनुदान रु.	प्रतिशत	विद्यार्थी शुल्क	प्रतिशत	सामुदायिक स्रोत रु.	प्रतिशत	जम्मा रु.	प्रतिशत
२०७१	६६,२३,७१०	९२.९९	१,६८,१००	२.४५	२,९०,०००	४.५६	७०,८१,८१०	१००
२०७२	६८,२९,७००,	९२.६	१४,०८,७०	२.३४	३,१०,०००	५.०६	७२,८०,५७०	१००
२०७३	७०४४,००८	९४.३	१,५८,०९०	२.२८	३,५२,०००	३.४२	७५,५४,०९८	१००
जम्मा	२,०४,९७,४१८	९३.२९	४,६७,०६०	२.३५	९,५२,०००	४.३४	२,१९,१६,४७८	१००
औषत आम्दानी	१,०२,४८,७०९	९३.२९	२,३३,५३०	२.३५	४,७६,०००	४.३४	१,०९,५८,२३९	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.९ मा छनौटमा परेका दुवै सामुदायिक विद्यालयको आयको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा औषतमा कुल आम्दानी रु. १,०९,५८,२३९ रहेको देखिन्छ । आयको प्रमुख स्रोतहरू तीनवटा रहेका छन् । सामुदायिक विद्यालयको आयको सबैभन्दा महत्वपूर्ण स्रोत सरकारी अनुदान हो भन्ने कुरालाई तालिका ४.९ ले प्रष्ट पारेको छ । जहाँ सरकारी अनुदान बाट ९३.२९ प्रतिशत आम्दानी र विद्यार्थी शुल्कबाट २.३५ प्रतिशत आम्दानी प्राप्त भएको देखिन्छ । त्यसैगरी सामुदायिक स्रोतबाट ४.३४ प्रतिशत आम्दानी प्राप्त भएको छ । यसका साथै शैक्षिक वर्ष २०७१, २०७२ को तुलनामा शैक्षिक वर्ष २०७३ सालमा अनुदानको मात्रा पनि बृद्धि भएको देखिन्छ ।

४.४.२ सामुदायिक विद्यालयको तहगत आय (Income level of community school)

सामुदायिक विद्यालयको आयको मुख्य स्रोत सरकारी अनुदान रहेको देखिन्छ । नमुना छनोटमा परेका दुवै सामुदायिक विद्यालयले आफ्नो वार्षिक आम्दानीको स्रोतमध्ये तहगत आयको विवरणलाई प्रस्तुत गरिएको छ । जसलाई तालिका ४.१० बाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ४.१०

सामुदायिक विद्यालयको तहगत आयको विवरण शैक्षिक वर्ष २०७३

शैक्षिक वर्ष	तहगत आय (रु.मा)	विद्यालय संख्या
२०७१	७० लाख सम्म	१
	७० लाख भन्दा माथि	१
२०७२	७० लाख सम्म	१
	७० लाख भन्दा माथि	१
२०७३	७० लाख सम्म	१
	७० लाख भन्दा माथि	१
जम्मा	१ करोड सम्म	२
	१ करोड भन्दा माथि	

स्रोत :स्थलगत सर्वेक्षण ,२०७३

तालिका ४.१० मा छनोटमा परेका दुवै सामुदायिक विद्यालयको तहगत आयको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक वर्ष २०७१ मा तहगत आय रु.७० लाख सम्म, ७० लाख भन्दा माथि रहेको छ , २०७२ मा पनि रु.७० लाख सम्म, ७० लाख भन्दा माथि रहेको छ , त्यसैगरि २०७३ मा पनि रु.७० लाख सम्म, ७० लाख भन्दा माथि रहेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा शैक्षिक वर्ष २०७१, २०७२ र २०७३ तिनै वर्षमा तहगत आम्दानी ७० लाख सम्म वा ७० लाख भन्दा माथि रहेको देखिन्छ भने जम्मा आम्दानी १ करोड सम्म वा १ करोड भन्दा माथि रहेको देखिन्छ ।

४.४.४ सामुदायिक विद्यालयको तहगत खर्च (Expenditure level of Community School)

सामुदायिक विद्यालयको तहगत खर्चलाई हेर्दा सबैभन्दा बढि खर्च तलब भत्ता मा हुने गरेको देखिन्छ । नमुना छनौटमा परेका दुवै सामुदायिक विद्यालयको तहगत खर्चको विवरणलाई तालिका ४.११ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.११

सामुदायिक विद्यालयको तहगत खर्चको विवरण

शैक्षिक वर्ष २०७३

शैक्षिक वर्ष	तहगत खर्च (रु.मा)	जम्मा
२०७१	६९ लाख सम्म ६९ लाख भन्दा माथि	१ १
२०७२	६६ लाख सम्म ६६ लाख भन्दा माथि	१ १
२०७३	७२ लाख सम्म ७२ लाख भन्दा माथि	१ १
जम्मा	२० लाख सम्म २० लाख भन्दा माथि	२

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.११ अनुसार नमुना छनौटमा परेका दुवै सामुदायिक विद्यालयको तहगत खर्चको विवरणलाई देखाईएको छ । तालिकामा उल्लेख भएअनुसार शैक्षिक वर्ष २०७१ मा तहगत खर्च रु ६९ लाख सम्म भएको देखिन्छ, त्यसैगरी शैक्षिक वर्ष २०७२ मा ६६ लाख खर्च भएको देखिन्छ, र शैक्षिक वर्ष २०७३ मा ७२ मा ७२ लाख तहगत खर्च भएको देखिन्छ । शैक्षिक वर्ष २०७१, २०७२ को तुलनामा शैक्षिक वर्ष २०७३ सालमा तहगत खर्चमा वृद्धि भएको देखिन्छ, भने जम्मा तहगत खर्च २० लाख सम्म वा २० लाख भन्दा माथि रहेको देखिन्छ ।

४.४.५ सामुदायिक विद्यालयको क्षेत्रगत खर्च (Area Expenditure level of Community School)

नमुना छनौटमा परेका दुवै सामुदायिक विद्यालयको क्षेत्रगत खर्चको विवरणलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.१२

सामुदायिक विद्यालयको क्षेत्रगत खर्चको विवरण शैक्षिक वर्ष २०७३

शैक्षिक वर्ष	तलब भत्ता रु.	तथा भौतिक सुविधा बृद्धि रु.	प्रशासनिक खर्च रु.	अतिरिक्त क्रियाकलाप रु.	अन्य	वै.क मौज्दात	जम्मा
२०७१	५८,१०,०००	६,००,०००	१,५०,०००	८५,४५०	१,३३,९००	१,४८,६००	६९,२७,९५०
२०७२	५६,५१,०००	४,८४,५००	१,४७,०००	८५,०००	१,३८,८६०	१,५६,८३०	६६,४३,१९०
२०७३	५९,६८,२००	८,४२,०००	१,००,०००	५४,०००	१,३५,७६०	१,५०,३९०	७२,५०,३५०
जम्मा	१,७४,२९,२००	१३,८६,५००	३,९७,०००	२,०४,४५०	४,०८,५२०	४,५५,८२०	२,०२,८१,४९०
प्रतिशत	८२.९६	१०.८	१.९६	०.२८	२.१५	१.३	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.१२ अनुसार नमुना छनौटमा परेका दुवै सामुदायिक विद्यालयको आम्दानीबाट कुन कुन क्षेत्रमा खर्च गरिएको थियो भन्ने कुरा प्रष्ट भएको देखिन्छ । तालिकामा उल्लेख भए अनुसार सबैभन्दा बढि आयको हिस्सा शिक्षक तथा कर्मचारीको तलब भत्तामा ८२.९६ प्रतिशत खर्च भएको छ । त्यसैगरी भौतिक सुविधा बृद्धिमा १०.८ प्रतिशत, प्रशासनिक खर्चमा १.९६ प्रतिशत, अतिरिक्त क्रियाकलापमा ०.८२ प्रतिशत र अन्य विविध खर्चमा २.१५ प्रतिशत खर्च भएको देखिएको छ भने विद्यालयको नगद मौज्दात १.३ प्रतिशत रहन गएको छ ।

४.४.६ सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको वार्षिक बचत (Surplus of Community Secondary School)

नमुना छनौटमा परेका सामुदायिक विद्यालयको वार्षिक बचतलाई तालिका द्वारा प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका ४.१३
सामुदायिक विद्यालयको बचत २०७३

शैक्षिक वर्ष	आम्दानी	खर्च	बचत
२०७१	७०,८१,८१०	६९,२७,९५०	१,५३,८६०
२०७२	७२,८०,५७०	६६,४३,१९०	६,३७,३८०
२०७३	७५,५४,०९८	७२,५०,३५०	३,०३,७४८
जम्मा	२,१९,१६,४७८	२,०२,८१,४९०	१६,३४,९८८

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक वर्ष २०७०/०७१-२०७१/०७२ देखि २०७२/२०७३ मा कुल आम्दानी रु. २, १९,१६,४७८ प्राप्त भएको देखियो भने कुल खर्च रु. २,०२,८१,४९० भएको छ । यसरी ३ वर्षमा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा रु. १६,३४,९८८ रकम बचत भएको छ । त्यसैगरी शैक्षिक वर्ष २०७०/०७१ मा मात्र कुल आम्दानी रु. ७०,८१, ८१० प्राप्त भएको छ भने कुल खर्च रु. ६९, २७,९५० भएको मा कुल बचत रु. १,५३,८६० भएको छ । शैक्षिक वर्ष २०७१/०७२ मा कुल आम्दानी रु. ७२, ८०,५७० प्राप्त भएको छ भने कुल खर्च रु. ६६,४३,१९० भएकोमा कुल बचत रु. ६,३७,३८० भएको छ । त्यसैगरी शैक्षिक वर्ष २०७२/०७३ मा कुल आम्दानी रु. ७५,५४,०९८ र कुल खर्च रु. ७२,५०,३५० भएकोमा कुल बचत रु. ३,०३,७४८ भएको छ । यसरी सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा २०७०/०७१ र २०७२/०७३ मा भन्दा २०७१/०७२ मा बचत बढि भएको देखिन्छ ।

४.४.७ संस्थागत विद्यालयको आम्दानीको स्रोत (Sources of Income on Institutional School)

संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको आम्दानीको एउटै स्रोत विद्यार्थी शुल्क हो । यस्ता माध्यमिक विद्यालयमा सामुदायको लगानी र सरकारी अनुदान प्राप्त हुँदैन । नीजि प्रयास र लगानीबाट सञ्चालित संस्थागत माध्यमिक विद्यालय विद्यार्थीहरूलाई सेवा पुऱ्याउने उद्देश्यले स्थापना भएतापनि बढि मात्रामा नाफाबाट प्रेरित हुने गर्दछ । नमुना छनौटमा परेका दुवै संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको आम्दानीको विवरणलाई तालिका ४.१४ मा देखाइएको छ ।

तालिका ४.१४

संस्थागत मा.वि.को आम्दानी विवरण, २०७३

शैक्षिक सत्र	विद्यार्थी शुल्कबाट प्राप्त आम्दानी (रु)
२०७१	८८,९४,०००
२०७२	९७,६७,१००
२०७३	१,०६,२२,२०४
जम्मा	२,९२,८३,३०४

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.१४ मा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको आम्दानीको विवरण देखाइएको छ । जसमा शैक्षिक सत्र २०७०/०७१ मा विद्यार्थी शुल्कबाट विद्यालयले रु. ८८,९४,००० आम्दानी प्राप्त गरेको छ । त्यसैगरी २०७१/०७२ मा आम्दानी बढेर रु. ९७,६७,१०० पुगेको छ भने शैक्षिक सत्र २०७२ /०७३ मा आम्दानी भन्ने बढि रु. १,०६,२२,२०४ पुगेको छ । यसबाट के देखिन्छ भने शैक्षिक सत्र २०७०/०७१ र २०७१/०७२ मा भन्दा २०७२/०७३ मा विद्यार्थी) शुल्कबाट बढि आम्दानी प्राप्त भएको छ । दुवै माध्यमिक विद्यालयले २०७०/०७१ देखि २०७२/०७३ सम्मा जम्मा रु. २,९२,८३,३०४ आम्दानी प्राप्त गरेको छ ।

४.४.९ संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको खर्चको क्षेत्र (Expenditure of Institutional Secondary School)

संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको आम्दानीको मुख्य स्रोत नै विद्यार्थी भर्ना शुल्क र मासिक शुल्क हो यसरी संस्थागत विद्यालयले आफ्नो आम्दानीको स्रोतबाट निम्न क्षेत्रमा खर्च गर्ने गरेको तालिकाबाट देखाउन सकिन्छ ।

तालिका ४.१५

संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको वार्षिक खर्च विवरण २०७३

खर्च विवरण	तलब भत्ता रु.	भौतिक सेवा सुविधा बृद्धि रु.	प्रशासनिक खर्च रु.	अतिरिक्त कृयाकलाप रु.	वै.कको व्याज भुक्तानी रु.	अन्य रु.	वैक मौजदात रु.	जम्मा रु.
२०७१	३७,३९,०००	२,२०,०००	३,५८,०००	१,५५,०००	५,००,०००	२८०,०००	३०,४८,०००	८३,००,४००
२०७२	४०,८०,०००	२,५८,०००	२,७८,०००	१,५५,५००	४,५०,०००	३,३०,०००	३५,७०,०००	९१,२९,५००
२०७३	४५,९५,०००	३,१०,०००	३,२७,०००	१,७२,६७५	५,८२,०००	२,०४,२०५	३७,४६,६५८	१,००,३७,५३८
जम्मा	१,२४,१४,०००	७,८८,०००	९,६३,०००	४,८३,१७५	१५,३२,०००	९,१४,२०५	१,०३,६४,६५८	२,७४,५९,४३८
प्रतिशत	८९.९९	२.१४	२.०२	१.०४	२.२४	१.१७	१.४	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.१५ अनुसार नमुना छनौटमा परेका दुवै संस्थागत विद्यालयको आम्दानीलाई कसरी कुन कुन क्षेत्रमा खर्च गरिएको छ भन्ने कुरा देखाइएको छ । तालिकाबाट प्राप्त खर्चको विवरणलाई प्रतिशतमा बदल्दा शिक्षक तथा कर्मचारीको तलब भत्ता बापत ८९.९९ प्रतिशत, खर्च भएको देखिन्छ । भौतिक सुविधा बृद्धिमा २.१४ प्रतिशत, प्रशासनिक खर्चमा २.०२ प्रतिशत, अन्य खर्चमा १.१७ प्रतिशत खर्च भएको देखिन्छ भने बैंकमा नगद मौजदात १.४ प्रतिशत रहेको तालिकाबाट प्रष्ट हुन्छ । तालिका अनुसार सबैभन्दा बढि खर्च शिक्षक तथा कर्मचारीको तलब भत्तामा खर्च हुने गरेको देखिन्छ ।

४.४.१० संस्थागत विद्यालयको तहगत खर्च (Expenditure level of Institutional School)

नमुना छनौटमा परेका दुवै संस्थागत विद्यालयको तहगत खर्चको विवरणलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.१६
संस्थागत विद्यालयको तहगत खर्च विवरण
शैक्षिक वर्ष २०७३

शैक्षिक वर्ष	तहगत खर्च (रु.मा)	विद्यालय संख्या
२०७१	८३ लाख सम्म	१
	८३ लाख भन्दा माथि	१
२०७२	९१ लाख सम्म	१
	९१ लाख भन्दा माथि	१
२०७३	१ करोड सम्म	१
	१ करोड भन्दा माथि	१
जम्मा	२ करोड सम्म	२

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.१६ अनुसार नमुना छनौटमा परेका दुवै संस्थागत विद्यालयको तहगत खर्चलाई देखाईएको छ । तालिका अनुसार शैक्षिक वर्ष २०७१ मा तहगत खर्च रु. ८३ लाख सम्म, ८३ लाख भन्दा माथि खर्च भएको देखिन्छ त्यसैगरी २०७२ मा तहगत खर्च रु.९१ लाख सम्म , ९१ लाख भन्दा माथि खर्च भएको देखिन्छ र शैक्षिक वर्ष २०७३ मा रु.१ करोड सम्म, १ करोड भन्दा माथि खर्च भएको देखिन्छ । शैक्षिक वर्ष २०७१ , २०७२ को तुलनामा शैक्षिक वर्ष २०७३ मा तहगत खर्चमा वृद्धि भएको देखिन्छ ।

४.४.११ संस्थागत विद्यालयको क्षेत्रगत खर्च (Area Expenditure level of Institutional School)

नमुना छनौटमा परेका दुवै संस्थागत विद्यालयको क्षेत्रगत खर्चको विवरणलाई तलका तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.१७

संस्थागत विद्यालयको क्षेत्रगत खर्च विवरण

शैक्षिक वर्ष २०७३

खर्च विवरण	तलब भत्ता रु.	भौतिक सेवा सुविधा वृद्धि रु.	प्रशासनिक खर्च रु.	अतिरिक्त कृयाकलाप रु.	बैंकको व्याज भुक्तानी रु.	अन्य रु.	बैंक मौज्जात रु.	जम्मा रु.
२०७१	३७,३९,०००	२,२०,०००	३,५८,०००	१,५५,०००	५,००,०००	२८०,०००	३०,४८,०००	८३,००,४००
२०७२	४०,८०,०००	२,५८,०००	२,७८,०००	१,५५,५००	४,५०,०००	३,३०,०००	३५,७०,०००	९१,२९,५००
२०७३	४५,९५,०००	३,१०,०००	३,२७,०००	१,७२,६७५	५,८२,०००	२,०४,२०५	३७,४६,६५८	१,००,३७,५३८
जम्मा	१,२४,१४,०००	७,८८,०००	९,६३,०००	४,८३,१७५	१५,३२,०००	९,१४,२०५	१,०३,६४,६५८	२,७४,५९,४३८
प्रतिशत	८९.९९	२.१४	२.०२	१.०४	२.२४	१.१७	१.४	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.१७ अनुसार नमुना छनौटमा परेका दुवै संस्थागत विद्यालयको आम्दानीलाई कसरी कुन कुन क्षेत्रमा खर्च गरिएको छ भन्ने कुरा देखाइएको छ । तालिकाबाट प्राप्त खर्चको विवरणलाई प्रतिशतमा बदल्दा शिक्षक तथा कर्मचारीको तलब भत्ता बापत ८९.९९ प्रतिशत खर्च भएको देखिन्छ । भौतिक सुविधा बुद्धिमा २.१४ प्रतिशत, प्रशासनिक खर्चमा २.०२ प्रतिशत, अन्य खर्चमा १.१७ प्रतिशत खर्च भएको देखिन्छ भने बैंकमा नगद मौज्जात १.४ प्रतिशत रहेको तालिकाबाट प्रष्ट हुन्छ । तालिका अनुसार सबैभन्दा बढि खर्च शिक्षक तथा कर्मचारीको तलब भत्तामा खर्च हुने गरेको देखिन्छ ।

४.४.१२ संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको बचत (Surplus of Institutional Secondary School)

नमुना छनौटमा परेका संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको बचतलाई तालिका ४.१८ द्वारा प्रष्ट पारिएको छ

तालिका ४.१८
संस्थागत विद्यालयको बचत ,२०७३

शैक्षिक वर्ष	आम्दानी	खर्च	बचत
२०७१	८८,९४,०००	८,३०,०४,००	५,९३,६००
२०७२	९७,६७,१००	९१,२१,५००	६,४५,६००
२०७३	२,९२,८३,३०४	१,००,३७,५३८	१,९२,४५,७६६
जम्मा	२,९२,८३,३०४	२,७४,५९,४३८	१८,२३,८६६

स्रोत :स्थलगत सर्वेक्षण,२०७३

संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा शैक्षिक सत्र २०७०/०७१ र २०७१/०७२ देखि २०७२/०७३ मा कुल आम्दानी रु. २, ९२,८३,३०४ भएको छ भने कुल खर्च रु. २,७४,५९,४३८ भएको देखिन्छ । यसरी ३ वर्षमा संस्थागत मा.वि. को कुल बचत रु. १८,२३,८६६ रहेको देखिन्छ । शैक्षिक सत्र २०७०/०७१ मा संस्थागत मा.वि. को कुल आम्दानी रु. ८८,९४,००० देखिन्छ भने कुल खर्च रु. ८,३०,०४,०० भएको छ । जसमा बचत रु. ५,९३,६०० भएको देखिन्छ । त्यस्तै गरी २०७१/०७२ मा कुल आम्दानी रु. ९७,६७,१०० र कुल खर्च रु. ९१,२१,५०० भएको छ । जसमा बचत रु. ६४५६०० भएको देखिन्छ भने २०७२ /०७३ मा कुल आम्दानी रु. २,९२,८३, ३०४ देखिन्छ भने कुल खर्च रु. १००३७५ ३८ भएको छ जसमा बचत रु. १,९२,४५,७६६ भएको देखिन्छ । यसरी शैक्षिक सत्र २०७१ र २०७२ मा भन्दा २०७३ मा संस्थागत मा.वि. को बचत बढि भएको देखिएको छ ।

४.५ सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको आयको तुलना (Income Comparison between community and Institutional School)

नमुना छनौटमा परेका चारवटा विद्यालयको आयको तुलना गरिएको छ । जसलाई तालिका बाट प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका ४.१९

सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको आयको तुलना स्रोत

शैक्षिक सत्र	सामुदायिक विद्यालय	संस्थागत विद्यालय
२०७१	७०,८१,८१०	८८,९४,०००
२०७२	७२,८०,५७०	९७,६७,१००
२०७३	७५,५४,०९८	२,९२,८३,३०४
जम्मा	२,१९,१६,४७८	२,९२,८६,३०४

स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

नमुना छनौटमा परेका सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको आयको तुलना गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा २०७१ मा रु.७०,८१,८१० आय प्राप्त भएको छ भने संस्थागत विद्यालयमा रु.८८,९४,००० आय प्राप्त भएको छ, त्यसैगरी २०७२ मा सामुदायिक विद्यालयमा रु.७२,८०,५७० आय प्राप्त भएको छ भने संस्थागत विद्यालयमा रु.९७,६७,१०० आय प्राप्त भएको छ र २०७३ मा सामुदायिक विद्यालयमा रु.७५,५४,०९८ आय प्राप्त भएको छ भने संस्थागत विद्यालयमा रु.२,९२,८३,३०४ आय प्राप्त भएको छ । यसरी सामुदायिक विद्यालयमा जम्मा आम्दानि रु.२,१९,१६,४७८ प्राप्त भएको छ भने संस्थागत विद्यालयमा रु.२,९२,८६,३०४ आम्दानि प्राप्त भएको छ । यसरी सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको आयको तुलना गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा संस्थागत विद्यालयमा बढी आय प्राप्त भएको देखिन्छ ।

४.६ सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको खर्चको तुलना (Expenditure Comparision)

यस शिर्षक अन्तर्गत नमुना छनौटमा परेका सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको खर्चको तुलना गरिएको छ । जसलाई तालिका बाट प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका ४.२०.

सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको खर्चको तुलना, २०७३

शैक्षिक सत्र	सामुदायिक विद्यालय	संस्थागत विद्यालय
२०७१	६९,२७,९५०	८३,००,४००
२०७२	६६,४३,१९०	९१,२१,५००
२०७३	७२,५०,३५०	१,००,३७,५३८
जम्मा	२,०२,८१,४९०	२,७४,५९,४३८

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

नमुना छनौटमा परेका सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको खर्चको तुलना गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा जम्मा खर्च रु. २,०२,८१,४९० र संस्थागत विद्यालयमा रु. २,७४,५९,४३८ खर्च भएको देखिन्छ । सामुदायिक विद्यालयमा २०७१ मा रु. ६९,२७,९५०, संस्थागत विद्यालयमा रु. ८३,००,४०० खर्च भएको देखिन्छ , २०७२ मा सामुदायिक विद्यालयमा रु. ६६,४३,१९०, संस्थागत विद्यालयमा रु. ९१,२१,५०० खर्च भएको देखिन्छ र २०७३ मा सामुदायिक विद्यालयमा रु. ७२,५०,३५० , संस्थागत विद्यालयमा रु. १,००,३७,५३८ खर्च भएको देखिन्छ । यसरी सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको खर्चको तुलना गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा २०७१ सालमा संस्थागत विद्यालयमा भन्दा बढि खर्च भएको देखिन्छ तापनि समयमा तुलना गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा संस्थागत विद्यालयमा बढि खर्च लाग्ने गरेको देखिन्छ ।

४.७ सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको प्रति विद्यार्थी लागत (Per student cost in community and Institutional secondary School)

सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयका कक्षा ९ र १० मा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूले उक्त कक्षा उत्तीर्ण गर्दा लाग्ने कुल प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष लागतका आधारमा प्रति विद्यार्थी लागत निकालिएको छ । प्रति विद्यार्थी लागतको गणना गर्दा विद्यार्थीले सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिकलाई तिर्ने नगद रकम जस्तै भर्ना शुल्क, खेलकुद शुल्क, रजिस्ट्रेशन शुल्क आदि समावेश गरिएको छ । त्यस्तै गरी ड्रेस, कापीकलम, खाजा, पुस्तक, शिक्षण सामग्री आदिलाई पनि विद्यार्थी लागतमा नै समावेश गरिएको छ ।

४.७.१ सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थी लागत (Student cost In community school)

सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा विद्यार्थी प्रत्यक्ष औषत लागतको गणना गर्नको लागि अभिभावकले पढाईमा प्रत्यक्ष रूपमा गरेको कुल खर्च रकमलाई कुल विद्यार्थी संख्याले भाग गरि प्रति विद्यार्थी प्रत्यक्ष लागत निकाल्न सकिन्छ । नमुना छनौटमा परेका १० जना विद्यार्थीका अभिभावक संग प्रत्यक्ष अन्तरवार्ता लिँदा उनीहरूले ३ वर्षको प्रत्यक्ष खर्च रकमलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ४.२१

सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थी प्रत्यक्ष लागत, २०७३

प्रत्यक्ष कुल खर्च (रु.)	विद्यार्थी संख्या	प्रति विद्यार्थी प्रत्यक्ष लागत
४५,८००	१०	४,५८०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.२१ मा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा विद्यार्थीलाई कक्षा ९ र १० पढ्नका लागि लाग्ने लागतलाई देखाइएको छ । जहाँ १० जना विद्यार्थीलाई नमुना छनौट गरी उनीहरूलाई पढ्न लाग्ने कुल लागत निकालिएको छ । ३ वर्षको लागि प्रत्यक्ष कुल खर्च रु. ४५,८०० भएकोमा प्रति विद्यार्थी प्रत्यक्ष लागत रु. ४,५८० हुन आउँछ ।

त्यस्तैगरी माध्यमिक विद्यालयको कक्षा ९ र १० मा अध्ययन गर्ने आफ्ना छोराछोरीका लागि अभिभावकले विद्यालय शुल्कबाहेक अन्य लागत पनि तिर्ने गरेको पाइन्छ । यसरी विद्यालय

शुल्क बाहेक अन्य लागतलाई अप्रत्यक्ष लागत भनिन्छ । यस अन्तरगत शैक्षिक सामग्री खरिद, पोशाक, खाजा खर्च, ट्युशन शुल्क, शैक्षिक भ्रमण खर्च, अन्य खर्च आदि शिर्षकमा गरिएको खर्च पर्ने गर्दछ । अभिभावकको माध्यमिक शिक्षामा गरेको प्रत्यक्ष खर्चलाई विद्यालयको आयस्रोत अन्तरगत विद्यार्थी शुल्कमा समावेश गरिसकिएकाले नमुना छनौटमा यहाँ प्रत्यक्ष खर्चलाई समावेश गरिएको छैन । नमुना छनौटमा परेका विद्यार्थीहरू मध्येबाट १० जना अभिभावकहरूसँग गरिएको अन्तरवार्ता तथा प्रश्नावलीको आधारमा सामुदायिक माध्यमिक शिक्षामा अभिभावकले गर्ने अप्रत्यक्ष खर्चको वितरणलाई ४.२२ मा प्रष्ट सँग उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ४.२२

सामुदायिक विद्यालयमा प्रति विद्यार्थी अप्रत्यक्ष औषत लागत, २०७३

क्र.स.	खर्चको शिर्षक	खर्च रकम (रु.)	प्रतिशत
१.	शैक्षिक सामग्री खरिद	४४,७००	२२.६१
२.	पोशाक	१३,०००	६.५७
३.	ट्युशन फी	४७,९००	२४.२३
४.	खाजा खर्च	७३,०००	३६.९३
५.	अन्य खर्च	१७,९९०	९.१०
	जम्मा	१,९७,६२०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४,

तालिका ४.२२ मा सामुदायिक विद्यालयमा छनौटमा परेका १० जना अभिभावकले गरेको अप्रत्यक्ष खर्चलाई प्रस्तुत गरिएको छ । तालिका अनुसार अभिभावकले सबैभन्दा बढि खर्च खाजा खर्चमा गर्ने गरेको देखियो । त्यस्तै गरि ट्युशन शुल्कमा २४.२३ प्रतिशत खर्च भएको छ । शैक्षिक सामग्री खरिद बापत २२.६१ प्रतिशत, विद्यालय पोशाकमा ६.५७ प्रतिशत र अन्य खर्चमा ९.१० प्रतिशत खर्च हुने गरेको तथ्यांकले देखाएको छ । जहाँ समग्रमा माध्यमिक तह पुरा गर्न १३८ जना विद्यार्थी लाई अप्रत्यक्ष खर्च रु. १,९७,६२० लाग्दछ भने १ जना विद्यार्थी बराबर औषत रु. १९,७६२ लाग्ने कुरा तथ्यांकबाट थाहा पाउन सकिन्छ । यहाँ माध्यमिक तह भन्नाले कक्षा ९ र १० लाई मानिएको छ । कक्षा

९ र १० पुरा गर्न एउटा विद्यार्थीलाई कम्तीमा २ वर्ष लाग्ने गर्दछ । सामुदायिक विद्यालयमा माध्यमिक तह पुरा गर्न लाग्ने प्रति विद्यार्थी अप्रत्यक्ष औषत लागत लाई तालिका ४.२१ बाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ४.२३

सामुदायिक विद्यालयको माध्यमिक तहमा विद्यार्थी अप्रत्यक्ष लागत शैक्षिक वर्ष २०७३

अप्रत्यक्ष कुल लागत रु.	विद्यार्थी संख्या	प्रति विद्यार्थी अप्रत्यक्ष लागत रु.
१,९७,६२०	१०	१९,७६२

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.२३ मा १० जना विद्यार्थीलाई माध्यमिक तह पुरा गर्दा लाग्ने कुल अप्रत्यक्ष लागतलाई समावेश गरिएको छ । उक्त: विद्यार्थी संख्याले कुल अप्रत्यक्ष लागतलाई भाग गर्दा अप्रत्यक्ष खर्च अन्तरगत विद्यार्थी लागत प्राप्त गर्न सकिन्छ । तालिका अनुसार प्रति विद्यार्थी अप्रत्यक्ष लागत रु. १९,७६२ पर्न जाने देखिन्छ । त्यसै गरि अप्रत्यक्ष लागत सहित विद्यार्थीलाई कक्षा ९ र १० पुरा गर्न लागेको कुल लागतलाई तालिका ४.२४ बाट देखाउन सकिन्छ ।

तालिका ४.२४

सामुदायिक विद्यालयको माध्यमिक तहमा प्रति विद्यार्थी कुल लागत

शैक्षिक वर्ष २०७३

प्रत्यक्ष कुल लागत रु.	जम्मा खर्च रु.	विद्यार्थी संख्या	प्रति विद्यार्थी प्रत्यक्ष लागत रु.	प्रति विद्यार्थी कुल लागत रु.
४५८००	१,४८,९००	१०	४,८८०	१४,८९०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.२४ अध्ययन गर्दा माध्यमिक तह पुरा गर्न एक जना विद्यार्थीलाई औषतमा प्रति विद्यार्थी कुल लागत रु. १४,८९० पर्ने देखिन्छ । जहाँ विद्यार्थीको प्रत्यक्ष लागतको तुलनामा अप्रत्यक्ष लागत बढि पर्ने जाने देखिन्छ । तालिकामा विद्यार्थीको प्रत्यक्ष खर्चमा प्रति विद्यार्थी प्रत्यक्ष लागत रु. ४,८८० पर्ने गएको छ भने अप्रत्यक्ष खर्च अन्तरगत विद्यार्थीको अप्रत्यक्ष लागत रु.१९,७६२ पर्ने गएको छ, यसरी हेर्दा सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थीको प्रत्यक्ष खर्चको तुलनामा अप्रत्यक्ष खर्चका मात्रा बढि देखिन्छ ।

४.७.२ संस्थागत विद्यालयमा विद्यार्थी लागत (Student cost Institutional school)

यस अध्ययनमा एस. एल.सी उत्तीर्णलाई माध्यमिक तह उत्तीर्णका रूपमा लिइएको छ । त्यसैले नमुना छनौटमा परेका दुवै संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा २०७३ सालमा एस.एल.सी. उत्तीर्ण विद्यार्थी संख्याको आधारमा प्रति विद्यार्थी एकाइ लागत निकालिएको छ । २०७१ /२०७२/२०७३ सालमा नमुना छनौटमा परेमा संस्थागत विद्यालयमा एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरेका विद्यार्थीका १० जना अभिभावकलाई नमुना छनौट गरी प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष लागतको आधारमा औषतमा प्रति एकाई लागत निकालिएको छ । जसलाई तालिका ४.२७ मा देखाउन सकिन्छ ।

तालिका ४.२५
संस्थागत विद्यालयको माध्यमिक तहमा अप्रत्यक्ष खर्च
शैक्षिक वर्ष २०७३

क्र.स	खर्चको शिर्षक	खर्च रकम (रु)	प्रतिशत
१.	शैक्षिक सामग्री खरिद	२,८७,०००	४८.०७
२.	पोशाक	१,२०,०००	२०.१०
३.	यातायात भाडा	-	-
४.	खाजा खर्च	२,४५,०००	४१.०३
५.	अन्य खर्च	४५,०००	७.५३
	जम्मा	६,९७,०००	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.२५ मा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको माध्यमिक तह कक्षा ९ र १० को कुल लागत देखाइएको छ । यही अप्रत्यक्ष कुल लागतको आधारमा प्रति विद्यार्थी अप्रत्यक्ष औषत लागत निकाल्न सकिन्छ । संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको औषतको प्रतिविद्यार्थी एकाई लागतलाई तालिका ४.२६ मा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

तालिका ४.२६
संस्थागत विद्यालयको माध्यमिक तहमा प्रति विद्यार्थी कुल लागत
शैक्षिक वर्ष २०७३

अप्रत्यक्ष कुल खर्च (रु. मा.)	प्रत्यक्ष कुल खर्च (रु.मा)	कुल खर्च (रु. मा.)	विद्यार्थी संख्या	प्रति विद्यार्थी अप्रत्यक्ष लागत (रु. मा.)	प्रति विद्यार्थी प्रत्यक्ष लागत (रु. मा.)	प्रति विद्यार्थी कुल लागत (रु. मा.)
६,९७,०००	६,६३,०००	१३,६०,०००	१०	६९,७००	६६,३००	१,३६,०००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.२६ मा छनौटमा परेमा १० जना विद्यार्थीको एस.एल.सी, उत्तीर्ण गर्दा छनौटमा परेका १० जना विद्यार्थीको विद्यार्थी लागत निकालिएको छ । तालिका अनुसार प्रति विद्यार्थी अप्रत्यक्ष लागत रु. ६९,७०० पर्न गएको छ भने प्रति विद्यार्थी प्रत्यक्ष लागत रु.

६६,३०० लागने देखिन्छ । एउटा विद्यार्थीलाई माध्यमिक तह पुरा गर्न औषतमा प्रति विद्यार्थी लागत रु.१,३६,००० लागने देखिन्छ । संस्थागत विद्यालयमा अप्रत्यक्ष खर्च र प्रत्यक्ष खर्च लगभग बराबर नै लाग्ने तालिकाबाट देखिन सकिन्छ ।

४.७.३ सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको प्रति विद्यार्थी लागत तुलना (Comparative between Per Unit Cost in Community and Institutional School)

नमुना छनौटमा परेका दुवै सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको प्रति विद्यार्थी लागतको तुलना गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा संस्थागत विद्यालयमा लागत बढि लाग्ने गरेको पाईयो । सामुदायिक विद्यालयमा एउटा विद्यार्थीलाई माध्यमिक तह पुरा गर्न प्रति विद्यार्थी कुल लागत रु.१४,८९० लाग्ने देखिन्छ भने संस्थागत विद्यालयमा रु १,३६,००० लाग्ने देखिन्छ ।

४.८ सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक विवरण (Educational Profile of Sampled Community and Institutional Secondary School)

शैक्षिक क्षेत्रका महत्वपूर्ण लगानी विद्यार्थी भएकाले उनीहरू नै माध्यमिक विद्यालयमा लगानी गर्ने गर्दछन् र उपलब्धिको मापन पनि उनीहरू बाट हुन्छ । जसको कारण माध्यमिक विद्यालयहरूले राम्रो नतिजा शैक्षिक प्रकृतिसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहन्छ । अध्ययनको उद्देश्य पुरा गर्नका लागि नमुना छनौटमा परेका माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक स्थितिलाई निम्न उपशिर्षकहरूमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

४.८.१ सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा विद्यार्थी भर्ना (Student Enrollment of Community and Institutional secondary school)

यस अध्ययनमा सामुदायिक र संस्थागत दुवै विद्यालयको शैक्षिक वर्ष २०७१/२०७२/०७३ सालमा भर्ना भएका कुल विद्यार्थी भर्नालाई तालिका ४.२५ मा देखाइएको छ ।

तालिका ४.२७

सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको विद्यार्थी भर्ना शैक्षिक वर्ष २०७३

विद्यालय	विद्यार्थी भर्ना		
	छात्र	छात्रा	जम्मा विद्यार्थी संख्या
सामुदायिक	६४५	७३०	१३७५
संस्थागत	८९८	७९०	१६८८

स्रोत: स्थालगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.२७ सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक वर्ष २०७३ सालमा कक्षा १ देखि १० सम्म भर्ना भएका कुल विद्यार्थी संख्यालाई देखाइएको छ । तालिका अनुसार सामुदायिक विद्यालयको तुलनामा संस्थागत विद्यालयको विद्यार्थी भर्ना बढि रहेको देखिन्छ । सामुदायिक विद्यालयमा जम्मा १३७५ विद्यार्थी भर्ना भएकोमा छात्रा ७३० र छात्र ६४५ जना छन् । अर्थात् केटा भन्दा केटीको भर्ना सामुदायिक विद्यालयमा बढि देखिन्छ । त्यस्तै गरी संस्थागत विद्यालयमा कुल विद्यार्थी भर्ना १६८८ मध्ये छात्र ८९८ र छात्रा ७९० जना रहेका छन् । अर्थात् संस्थागत विद्यालयमा केटी भन्दा केटाको भर्ना बढि देखिन्छ ।

४.८.२ सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात
(Teacher Pupil Ratio is community and Institutional Secondary School)

यस अध्ययनमा नमुना छनौटमा परेको सामुदायिक र संस्थागत विद्यालय शिक्षक विद्यार्थी अनुपात गणना गर्दा शैक्षिक वर्ष २०७२ /२०७३ सालमा भर्ना भएका कुल विद्यार्थी संख्यालाई आधार मानि जम्मा शिक्षक संख्याले कुल विद्यार्थी संख्यालाई भाग गरि शिक्षक विद्यार्थी अनुपात निकालिएको छ ।

तालिका ४.२८

सामुदायिक विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात शैक्षिक वर्ष २०७३

कुल विद्यार्थी संख्या	शिक्षक संख्या	शिक्षक विद्यार्थी अनुपात
१३७५	४७	१.२८

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.२८ अनुसार नमुना छनौटमा परेका दुवै सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा रहेको कुल विद्यार्थी संख्या १३७५ लाई शिक्षक संख्या ४७ ले भाग गर्दा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात १.२८ देखिन्छ । अर्थात् १ जना बराबर २८ जना विद्यार्थी भागमा पर्दछन् । सरकारी नीति अनुसार तराई उपत्यकामा प्रति शिक्षक ५० जना, पहाडमा ४५ जना र हिमालमा ४० जना तोकिएको छ । (शिक्षक नियमाली २०४९) जस अनुसार यस सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको शिक्षक विद्यार्थी अनुपात उपयुक्त नै रहेको छ ।

तालिका ४.२९

संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात शै. व. २०७३

विद्यार्थी	शिक्षक संख्या	शिक्षक विद्यार्थी अनुपात
१६८८	८१	१.२१

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.२९ अनुसार संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक वर्ष २०७२/०७३ मा भर्ना भएका जम्मा विद्यार्थी संख्या १६८८ रहेका छन् । उक्त: १६८८ जना विद्यार्थी संख्यालाई कुल शिक्षक संख्या ८१ ले भाग गर्दा शिक्षक विद्यार्थी पर्न पाउँछ ।

४.८.३ सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा शिक्षकहरूको विवरण (profile of Teachers on community and Institutional Secondary school)

नमुना छनौटमा परेमा सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा शिक्षकहरूको विवरण यसप्रकार रहेको छ ।

तालिका नं. ४.३०

सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा शिक्षकहरूको विवरण शैक्षिक वर्ष २०७३

क्र.स.	तह	शिक्षक संख्या	तालिम प्राप्त	तालिम नलिएका शिक्षक
१.	बाल विकास	२	२	-
२.	प्रा.वि.	७	७	-
३.	नि.मा.वि.	१२	१२	-
४.	मा.वि.	१५	१५	-
५.	राहत शिक्षक	-	-	-
६.	नीजि शिक्षक	११	९	२
जम्मा		४७	४५	२

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिम ४.३० मा अध्ययन गरिएको सामुदायिक विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकहरूको तथ्याङ्कलाई प्रस्तुत गरिएको छ । तालिका अनुसार जम्मा शिक्षक संख्या ४७ जना रहेको छ । जसमध्ये तालिम प्राप्त शिक्षकको संख्या ४५ जना छ भने तालिम प्राप्त नभएका शिक्षक २ जना रहेका छन् । त्यस्तै गरी बाल विकासमा २ जना, प्रा.वि. तहमा ७ जना, नि.मा.वि. तहमा १२ जना, मा.वि. तहमा १५ जना र विद्यालयले राखेको नीजि शिक्षक ११ जना गरी जम्मा ४७ जना शिक्षक रहेका छन् । यहि जम्मा शिक्षक संख्याको आधारमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात निकालिन्छ ।

तालिका ४.३१

संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा शिक्षक विवरण शैक्षिक वर्ष २०७३

तह	शिक्षक संख्या	तालिम प्राप्त शिक्षक	तालिम नलिएको शिक्षक
प्रा.वि.	५२	४५	७
नि.मा.वि.	१२	१२	-
मा.वि.	१७	१४	३
जम्मा	८१	७१	१०

स्रोत: स्थालगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.३१ मा संस्थागत विद्यालयमा अध्ययनरत शिक्षकहरूको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ। संस्थागत विद्यालयमा जम्मा शिक्षक ८१ रहेको देखिन्छ। तालिम प्राप्त शिक्षक संख्या ७१ र तालिम प्राप्त नभएका शिक्षक संख्या १० जना रहेको देखिन्छ। त्यस्तै गरि प्रा.वि. तहमा पढाउने शिक्षक ५२ जना नि.मा.वि., तहमा पढाउने शिक्षक १२ जना मा.वि. तहमा पढाउने शिक्षक १७ जना रहेका छन्। पछि शिक्षक संख्याको आधारमा संस्थागत विद्यालयको शिक्षक विद्यार्थी अनुपात निकाल्न सकिन्छ।

४.८.४ सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि (Educational Achievement in Community School)

यस शिर्षकमा छनोट गरिएको सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धिको विश्लेषण गर्न माध्यमिक तह कक्षा ९ र १० उत्तीर्ण गरेको विद्यार्थीको कक्षा उत्तीर्ण दर कक्षा दोहोर्‍याउने दर, विचैमा विद्यालयमा छाड्ने दर, उत्तीर्ण श्रेणी, एस.एल.सी. उत्तीर्ण संख्या र प्राप्त ग्रेड आदिलाई आधार मानिएको छ। जसलाई तालिका ४.३२ द्वारा प्रष्ट पार्न सकिन्छ।

तालिका ४.३२

सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि शैक्षिक वर्ष २०७३

कक्षा	लिङ्ग	कक्षा उत्तीर्ण दर (प्रतिशत)	कक्षा दोहोच्याउने दर (प्रतिशत)	विचैमा विद्यालय छाड्ने दर (प्रतिशतमा)	उत्तीर्ण श्रेणी (प्रतिशतमा)		
					प्रथम	द्वितीय	तृतीय
९	छात्र	८५.५	७.५	७.००	१८	५४	२८
	छात्रा	८८.४	७.१	४.९	१६	६२	२२
	छात्र छात्रा	८६.९५	७.३	५.९५	१७	५८	२५
१०	छात्र	८७९.८	६.४	३.८	१५	६०	२५
	छात्रा	९०.५	५.७	३.९	२०	५८	२२
	छात्र र छात्रा	९०.१५	६.०५	३.८५	१७.५	५९	२३.५

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.३२ मा छनौटमा परेका दुवै सामुदायिक विद्यालयको माध्यमिक तहको शैक्षिक उपलब्धिको अवस्थालाई देखाइएको छ । तालिका अनुसार कक्षा ९ मा उत्तीर्ण प्रतिशत छात्रको ८५.५ प्रतिशत छ भने छात्राको ८८.४ प्रतिशत रहेको छ । कक्षा १० मा कक्षा ९ को भन्दा उत्तीर्ण प्रतिशत बढेको पाइयो । त्यसैगरी दोहोच्याउने कक्षा ९ मा ७.३ प्रतिशत रहेका छन् भने कक्षा १० मा ६.०४ प्रतिशत देखिन्छ । यहाँ कक्षा १० मा भन्दा कक्षा ९ मा कक्षा दोहोच्याउने दर बढि रहेको देखियो । विद्यालय छाड्ने दरलाई हेर्दा कक्षा ९ मा ३.८ प्रतिशत विद्यार्थी माध्यमिक तह पुरा नगरी विचैमा विद्यालय छाड्ने गरेको तथ्याङ्कले देखाउँछ । यसका साथै कक्षा १० मा विद्यालय छाड्ने दर ३.८५ प्रतिशत रहेको छ । यसरी हेर्दा माध्यमिक तहमा शैक्षिक क्षति उच्च रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी माध्यमिक तह कक्षा ९ र १० को उत्तीर्ण दरलाई हेर्दा कक्षा ९ मा प्रथम श्रेणीमा १७ प्रतिशत, द्वितीय श्रेणीमा ५८ प्रतिशत र तृतीय श्रेणीमा २५ प्रतिशत उत्तीर्ण भएका छन् । सबैभन्दा बढि विद्यार्थी द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण हुने गरेको तथ्याङ्कबाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ । कक्षा १०

मा पनि प्रथम श्रेणीमा १७.५ प्रतिशत, द्वितीय श्रेणीमा ५९ प्रतिशत र तृतीय श्रेणीमा २३.५ प्रतिशत विद्यार्थी उत्तीर्ण भएको देखिन्छ । सबैभन्दा कम प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण हुने गरेको पाइयो । कक्षा ९ र १० पुरा गरी २०७१ -०७२ र ०७३ सालको एस.एल.सी. परिक्षामा सहभागी भएका सामुदायिक विद्यालयका जना विद्यार्थीको एस.एल.सी. परिक्षाको शैक्षिक उपलब्धिलाई अक्षराकन पद्धति (Grading system) अनुसार तालिका ४.३४ मा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

तालिका ४.३३

सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको एस.एल. सी. नतिजा विवरण २०७३

क्र.स.	प्राप्त ग्रेड	ग्रेड प्राप्त विद्यार्थी संख्या	प्रतिशत
१.	(९०-१००) = A+	२	०.३
२.	(८०-९०) = A	१८	२.७७
३	(७०-८०) = B+	५१	७.७८
४	(६०-७०) = B	१००	१५.२५
५	(५०-६०) = C+	१५५	२३.५९
६	(४०-५०) = C	१५३	२३.२८
७	(३०-४०) = D+	८८	१३.३९
८	(२०-३०) = D	४५	६.८८
९	२० भन्दा कम = E	४५	६.८८
	जम्मा	६५७	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका ४.३३ मा २०७१-०७२ र ०७३ सालका एस.एल.सी. परिक्षामा सामेल भएका दुवै सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको ग्रेडलाई देखाइएको छ । जहाँ ग्रेड प्रणाली अनुसार A+ ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी संख्या २ जना, A ल्याउने १८ जना, B+ ल्याउने ५१ जना, B ल्याउने १०० जना, C+ ल्याउने १५५ जना, C ल्याउने १५३ जना, D+ ल्याउने ८८ जना, D ल्याउने ४५ जना र E ल्याउने ४५ जना रहेका छन् ।

जसलाई प्रतिशतमा बढ्दा सबैभन्दा बढि प्रतिशत C+ ल्याउने रहेको छन् भने कम प्रतिशत A+ ल्याउने रहेको देखिन्छ । सामुदायिक विद्यालयको एस.एल.सी. को नतिजालाई हेर्दा खासै सन्तोषजनक देखिदैन ।

तालिका ४.३४

संस्थागत विद्यालयको माध्यमिक तहको शैक्षिक उपलब्धि शैक्षिक वर्ष २०७३

कक्षा	लिङ्ग	कक्षा उत्तीर्ण दर (प्रतिशतमा)	कक्षा दोहोर्न्याउने दर (प्रतिशतमा)	विचैमा विद्यालय छाड्ने दर (प्रतिशतमा)	उत्तीर्ण श्रेणी		
					प्रथम	द्वितीय	तृतीय
९	छात्र	९३.६	४.४	२	४५	४२	१३
	छात्रा	९३.९	४.१	२	४२	४४	१४
	छात्र र छात्रा	९३.७५	४.२५	२	४३.५	४३	१३.५
१०	छात्र	९८	२		४४	४१	१५
	छात्रा	९७.७	१.४	०.९	४९	३७	१४
	छात्र र छात्रा	९७.८५	१.७	०.४५	४६.५	३९	१४.५

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.३४ मा संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धिलाई देखाइएको छ । कक्षा ९ मा भन्दा कक्षा १० मा उत्तीर्ण दर बढि प्रतिशत रहेको छ भने कक्षा १० मा छात्रको कक्षा छाड्ने दर शुन्य रहेको छ । त्यसैगरी कक्षा ९ मा छात्रा भन्दा छात्राको कक्षा दोहोर्न्याउने दर बढि रहेको देखिन्छ ।

छनौटमा परेका दुवै संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको २०७१-२०७३ सालको एस.एल.सी. परिक्षामा जम्मा १८८ जना विद्यार्थी सामेल गराएको थियो । उक्त विद्यार्थीले प्राप्त गरेको ग्रेडलाई तालिका ४.३५ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.३५

संस्थागत विद्यालयको एस.एल.सी. नतिजा, २०७३

क्र.स.	प्राप्त ग्रेड	ग्रेड प्राप्त विद्यार्थी संख्या	प्रतिशत
१.	(९०-१००) = A+	१४	७.४४
२.	(८०-९०) = A	६८	३६.१७
३.	(७०-८०) = B+	६२	३२.९७
४.	(६०-७०) = B	३७	१९.६८
५.	(५०-६०) = C+	७	३.७२
६.	(४०-५०) = C	-	-
७.	(३०-४०) = D+	-	-
८.	(२०-३०) = D	-	-
९.	२० भन्दा कम = E	-	-
	जम्मा	१८८	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.३५ मा दुवै संस्थागत विद्यालयको २०७१, २०७२ र २०७३ सालको एस.एल.सी. को नतिजालाई प्रतुत गरिएको छ । तालिकामा जम्मा एस.एल.सी. दिएका जम्मा १८८ जना मध्ये १४ जनाले A+, A ग्रेड ल्याउने विद्यार्थी संख्या ६८ जना, B+ ल्याउने ६२ जना, B ल्याउने ३७ जना र C+ ग्रेड ल्याउने ७ जना रहेका छन् ।

४.९ विद्यालयमा गरिएको आर्थिक लगानीले शैक्षिक उपलब्धिमा परेको प्रभावको विश्लेषण (Analysis of Investment Education Achivement)

यस शिर्षकमा सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा गरिएको आर्थिक लगानीले शैक्षिक उपलब्धिमा परेको प्रभावको विश्लेषणलाई निम्न अनुसार उप शिर्षकमा राखेर विश्लेषण गरिएको छ ।

४.९.१ विद्यालयको आर्थिक लगानीको विश्लेषण (Analysis of Economic Investment in School)

यस शिर्षकमा सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक लगानीको विश्लेषण गरिएको छ । सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयमा विद्यार्थीले माध्यमिक तह पुरा गर्दा लागेको प्रति विद्यार्थी लागत लाई तालिका ४.३७ मा विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका ४.३६

विद्यालयको आर्थिक लगानीको विश्लेषण २०७३

विद्यालय	प्रति विद्यार्थी लागत रु.	प्रति विद्यार्थी अप्रत्यक्ष लागत रु.	प्रति विद्यार्थी लागत
सामुदायिक	४,५८०	१९,७६२	२४,३४२
संस्थागत विद्यालय	६६,३००	५९,७००	१,२६,०००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४ ।

तालिका ४.३६ मा सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको माध्यमिक तहको शिक्षामा हुने आर्थिक लगानीको विश्लेषण गरिएको छ । जहाँ सामुदायिक विद्यालयमा प्रति विद्यार्थी प्रत्यक्ष लागत रु. ४,५८० र प्रति विद्यार्थी अप्रत्यक्ष लागत रु. १९,७६२ गरि माध्यमिक तह पुरा गर्न जम्मा प्रति विद्यार्थी लागत रु. २४,३४२ लाग्ने गर्दछ । त्यस्तै गरि संस्थागत विद्यालयमा तर्फ माध्यमिक तह पुरा गर्न अप्रत्यक्ष प्रति विद्यार्थी लागत रु. ६९,७०० र प्रत्यक्ष प्रति विद्यार्थी लागत रु. ६६,३०० गरि जम्मा १,३६,००० लाग्ने गर्दछ । सरकारी विद्यालयमा माध्यमिक तह सम्मको पढाई निःशुल्क भएका कारणले गर्दा कम लागत पर्न जाने देखिन्छ, भने संस्थागत विद्यालयमा खर्चको भार उच्च रहेको छ ।

४.९.२ शैक्षिक उपलब्धिको प्रभावको विश्लेषण (Analysis of Educational Achievement and its effects)

यस अध्ययनमा कक्षा ९ र १० उत्तीर्ण तथा एस.एल.सी. उत्तीर्ण दरका आधारमा सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धिको विश्लेषण गरिएको छ । जसलाई तलको तालिकामा प्रष्ट पारिएको छ । जसलाई ताकिला ४.३८ द्वारा प्रष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ४.३७

सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धिको विश्लेषण

कक्षा	सामुदायिक विद्यालय						संस्थागत विद्यालय					
	कक्षा उत्तीर्ण प्रतिशत			उत्तीर्ण श्रेणी प्रतिशत			कक्षा उत्तीर्ण प्रतिशत			उत्तीर्ण श्रेणी प्रतिशत		
	छात्र	छात्रा	जम्मा	प्रथम	द्वितीय	तृतीय	छात्र	छात्रा	जम्मा	प्रथम	द्वितीय	तृतीय
९	८५.५	८८.४	८६.९५	१७	५८	२५	९३.६	९३.९	९३.७५	४३.५	४३	१३.५
१०	८९.८	९०.५	९०.१५	१०.५	५९	२३.५	९८	९७.७	९७.८५	४६.५	३९	१४.५

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.३७ मा सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको माध्यमिक तहको शैक्षिक उपलब्धिको विश्लेषण गरिएको छ । सामुदायिक विद्यालयमा कक्षा उत्तीर्ण प्रतिशत कक्षा ९ मा जम्मा ८६.९५ प्रतिशत छ । जसमध्ये छात्र भन्दा छात्राको उत्तीर्ण प्रतिशत बढेको देखिन्छ । त्यसैगरी कक्षा ९ मा भन्दा कक्षा १० मा उत्तीर्ण प्रतिशत बढेको देखिन्छ । कक्षा १० को विद्यार्थी उत्तीर्ण प्रतिशत ९०.१५ प्रतिशत छ । त्यसैगरी कक्षा ९ मा प्रथम श्रेणीमा १७ प्रतिशत, द्वितीय श्रेणीमा ५८ प्रतिशत र तृतीय श्रेणीमा २५ प्रतिशत विद्यार्थी उत्तीर्ण भएको देखिन्छ । कक्षा १० तर्फ प्रथम श्रेणीमा १०.५ प्रतिशत द्वितीय श्रेणीमा ५९ प्रतिशत र तृतीय श्रेणीमा २३.५ प्रतिशत विद्यार्थी पास भएका छन् ।

संस्थागत विद्यालय तर्फ कक्षा ९ र १० मा सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा बढि प्रतिशत विद्यार्थी उत्तीर्ण भएको देखिन्छ । जहाँ कक्षा ९ मा छात्र ९३.६ प्रतिशत, छात्रा ९३.९ प्रतिशत गरि जम्मा ९३.७५ प्रतिशत विद्यार्थी पास भएको देखिन्छ । त्यसैगरी संस्थागत विद्यालयमा पनि कक्षा ९ को भन्दा कक्षा १० मा बढि प्रतिशत उत्तीर्ण भएको देखिन्छ । कक्षा १० मा जम्मा ९७.८५ प्रतिशत विद्यार्थी उत्तीर्ण भएका छन् । यसका साथै कक्षा ९ मा

प्रथम श्रेणीमा ४३.५ प्रतिशत, द्वितीय श्रेणीमा ४३ प्रतिशत र तृतीय श्रेणीमा १३.५ प्रतिशत विद्यार्थी पास भएका छन् । कक्षा १० मा प्रथम श्रेणीमा ४६.५ प्रतिशत, द्वितीय श्रेणीमा ३९ प्रतिशत र तृतीय श्रेणीमा १४.५ प्रतिशत पास भएका छन् । सबैभन्दा बढि विद्यार्थी प्रथम श्रेणीमा पास हुने गरेके देखिन्छ । यसरी समग्रमा हेर्दा सामुदायिक विद्यालयको भन्दा संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि बढि देखिन्छ ।

सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको कक्षा ९ र १० को शैक्षिक उपलब्धिका साथै एस.एल.सी. परीक्षाको नतिजाको आधारमा पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ । तसर्थै २०७१, २०७२ र २०७३ सालको एस.एल.सी. परिक्षाको नतिजाको विश्लेषण तलको तालिका द्वारा गर्न सकिन्छ ।

तालिका ४.३८

सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको एस.एल.सी परिक्षाको नतिजा विवरण २०७३

विद्यालय	विद्यार्थीले प्राप्त गरेको ग्रेड									जम्मा
	A+	A	B+	B	C+	C	D+	D	E	
सामुदायिक संख्या	२	१८	५१	१००	१५५	१५३	८८	४४	४५	६५७
विद्यालय										
प्रतिशत	०.३	२.७७	७.७८	१५.५९	२३	२३.२८	१३.२९	६.८८	६.८८	१००
संस्थागत विद्यालय	१४	६८	६९२	३७	७					१८८
प्रतिशत	७.४४	३६.१७	३२.९७	१९.६८	३.७२					१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४ ।

तालिका ४.३८ मा सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको २०७१-२०७२ - २०७३ सालको एस.एल.सी. परिक्षाको नतिजालाई ग्रेड पद्धतिमा देखाइएको छ । जहाँ सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरू A+, A, B+, B, C+, C, D+, D, E ग्रेड प्राप्त गरेका छन् भने संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूले A+, A, B+, B र C+ ग्रेड प्राप्त गरेका छन् । सामुदायिक विद्यालयमा सबैभन्दा बढि विद्यार्थी C+ ल्याएर उत्तीर्ण भएका छन् भने संस्थागत विद्यालयमा A र B+ ल्याएर धेरै विद्यार्थी उत्तीर्ण भएका छन् । तालिका ४.३८ लाई सुक्ष्म रूपमा विश्लेषण गर्ने हो भने सामुदायिक विद्यालयको भन्दा संस्थागत विद्यालयको नतिजा बढि सन्तोषजनक देखिन्छ ।

४.९.३ आर्थिक लगानीले शैक्षिक उपलब्धिमा पारेको प्रभावको विश्लेषण (Analysis Effect in Economic Investement and Education Achievement)

नमुना छनौटमा परेका सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको आर्थिक लगानीले शैक्षिक उपलब्धिमा पारेको प्रभावको विश्लेषण हेर्दा सामुदायिक विद्यालयमा लगानि पनि कम मात्रमा लाग्ने र शैक्षिक उपलब्धि पनि कम प्राप्त हुने गरेको देखियो । सामुदायिक विद्यालयमा प्रति विद्यार्थी लागत रु.२४,३४२ लागेको देखिन्छ भने संस्थागत विद्यालयमा प्रति विद्यार्थी लागत रु.१,१६,००० लागेको देखिन्छ त्यसैगरि सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक उपलब्धिको विश्लेषण हेर्दा कक्षा ९ को उत्तीर्ण प्रतिशत ८६.९५ , कक्षा १० को उत्तीर्ण प्रतिशत ९०.१५ रहेको छ भने संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धिको विश्लेषण हेर्दा कक्षा ९ को उत्तीर्ण प्रतिशत ९३.७५ , कक्षा १० को उत्तीर्ण प्रतिशत ९७.८५ रहेको देखिन्छ । एस.एल.सी परिक्षाको नतिजा हेर्दा पनि सामुदायिक विद्यालयको भन्दा संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि राम्रो भएको देखियो । यसरी सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा संस्थागत विद्यालयमा आर्थिक लगानी पनि धेरै लाग्ने र शैक्षिक उपलब्धि पनि राम्रो रहेको देखियो ।

तालिका ४.३९

आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको विश्लेषण

शैक्षिक वर्ष	सामुदायिक विद्यालय		संस्थागत विद्यालय	
	आर्थिक लगानी	शैक्षिक उपलब्धी	आर्थिक लगानी	शैक्षिक उपलब्धी
२०७१	६९,२७,९५०	८५.५	८३,००,४००	९३.६
२०७२	६६,४३,१९०	८८.८	९१,२१,५००	९३.९
२०७३	७२,५०,३५०	९०.१५	१,००,३७,५३८	९७.८५

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.३९ अनुसार आर्थिक लगानी बढ्दै जादा शैक्षिक उपलब्धि पनि बढ्दै गरेको देखिन्छ २०७१,२०७२ र २०७३ लाई हेर्दा सबैभन्दा बढि लगानी २०७३ मा लागेको देखियो भने शैक्षिक उपलब्धि पनि त्यसैअनुसार बढ्दै गरेको देखिन्छ त्यसकारण यो अध्ययन बाट के

प्रष्ट हुन्छ भने जतिजति शिक्षामा लगानी गरिन्छ त्यसबाट त्यति नै सकारात्मक/राम्रो प्रतिफल प्राप्त हुन्छ ।

४.१० अध्ययनको सारांश (Summary of the Study)

प्रस्तुत अध्ययन शिर्षकमा सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको माध्यमिक तहमा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धि एक अध्ययन: सन्धिखर्क नगरपालिका अर्घाखाँची रहेको छ । यस अध्ययन पुरा गर्नका लागि विभिन्न विवरणहरूको आधारमा तथ्याङ्क संकलन गरि सूक्ष्म अध्ययन गरिएको थियो । यस अध्ययनको साधारण उद्देश्य सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धि को अध्ययन गर्नु रहेको छ भने प्रस्तुत शोधपत्रमा सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको माध्यमिक तहको आर्थिक लगानीको पहिचान गर्नु, सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको माध्यमिक तहको शैक्षिक उपलब्धिको विश्लेषण गर्नु र सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा गरिएको आर्थिक लगानीले शैक्षिक उपलब्धिमा पारेको प्रभावको विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनका विशिष्ट उद्देश्यहरू रहेका छन् । यी उद्देश्यहरूलाई पुरा गर्नका लागि सन्धिखर्क नगरपालिका मा सञ्चालित ३ वटा सामुदायिक र ४ वटा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूमा मध्ये २ वटा सामुदायिक र २ वटा संस्थागत मा.वि. लाई नमुनाको रूपमा छनौट गरि माध्यमिक विद्यालयको वर्तमान अवस्था भौतिक अवस्था आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाका बारेमा विविध शिर्षक तथा उपशिर्षकहरू निर्माण गरि तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । यसरी प्राप्त गरिएको प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कका आधारमा विवरण विश्लेषण गर्नका लागि व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधि अपनाइएको छ ।

अध्ययनका लागि प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गर्नका लागि नमुना छनौटका रूपमा छनौट गरिएका माध्यमिक विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक, अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति र विद्यालय प्रशासनलाई विविध प्रश्नावली र अवलोकन सुचिको माध्यमबाट अर्न्तवार्ता प्रत्यक्ष अवलोकन र लक्षित समुह छलफल संचालन गरिएको थियो भने द्वितीय तथ्याङ्क संकलन गर्न अर्थ मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय, नगरपालिका, उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, केन्द्रित तथ्याङ्क विभाग र प्रकाशित तथा अप्रकाशित तथ्याङ्कको सहायताको

आधारमा गरिएको थियो । यसरी संकलन गरिएको तथ्याङ्कलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसरी विविध विवरणको माध्यमबाट संकलन गरिएको तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गरी निकालिएको अध्ययनको सारांशलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

छनौटमा परि अध्ययन गरिएका सामुदायिक र संस्थागत चारवटै माध्यमिक विद्यालय आ आफ्नै नीजि भवनमा सञ्चालन गरेको पाइयो ।

सामुदायिक विद्यालयको प्रति विद्यार्थी कक्षाकोठाको क्षेत्रफल १.९८ वर्ग फिट देखियो भने संस्थागत विद्यालयमा १.८० वर्ग फिट प्रति विद्यार्थी क्षेत्रफल रहेको देखियो । त्यसैगरी सामुदायिक विद्यालयको खेलमैदान ७५,०० वर्ग फिट र संस्थागत विद्यालयको खेल मैदान ७००० वर्ग फिट रहेको देखियो ।

सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालय मध्ये सामुदायिक विद्यालयमा प्रति विद्यार्थी डेक्स बेञ्च संख्या १.९४ रहेको छ भने संस्थागत विद्यालयमा प्रति विद्यार्थी डेक्स बेञ्च संख्या ४.११ रहेको छ चारवटै विद्यालयमा पिउने पानीको लागि धाराको व्यवस्था रहेको छ । पुस्तकालय शैक्षिक सामग्रीको अवस्था सामान्य रहेको पाइयो ।

छनौटमा परेका सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको आर्थिक गतिविधिलाई हेर्दा सामुदायिक विद्यालयको आम्दानीको प्रमुख स्रोत सरकारी अनुदान रहेको पाइयो भने संस्थागत विद्यालयको आम्दानीको प्रमुख स्रोत विद्यार्थी शुल्क रहेको देखियो जसमा सामुदायिक विद्यालयको वार्षिक आम्दानी शैक्षिक सत्र २०७०/०७१-२०७१/०७२-२०७२/२०७३ मा जम्मा रु. २,१९,१६,४७८ रहेको देखियो भने संस्थागत विद्यालयमा जम्मा रु. २,९२,८३,३०४ रहेको देखियो ।

छनौटमा परेका सामुदायिक विद्यालयको तहगत आयको गतिविधिलाई हेर्दा शैक्षिक वर्ष २०७१,२०७२ र २०७३ मा तहगत आय १ करोड सम्म १ करोड माथि रहेको देखियो ।

छनौटमा परेका सामुदायिक विद्यालयको तहगत खर्चको गतिविधिलाई हेर्दा शैक्षिक वर्ष २०७१,२०७२ र २०७३ मा तहगत खर्च २० लाख सम्म २० लाख भन्दा माथि रहेको देखियो ।

छनौटमा परेका सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक सत्र २०७०/०७१-२०७१/०७२ र २०७२/२०७३ मा क्षेत्रगत खर्च रु. २,०२,८१,४९० खर्च भएको देखिन्छ ।

सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको वार्षिक बचत रु.१६,३४,९८८ भएको देखिन्छ ।

छनौटमा परेका संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको आम्दानिको गतिविधिलाई हेर्दा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको आम्दानिको मुख्य स्रोत विद्यार्थी शुल्कबाट प्राप्त आम्दानि रहेको देखियो शैक्षिक सत्र २०७१,२०७२ र २०७३ मा संस्थागत विद्यालयको कुल आम्दानि रु.२,९२,८३,३०४ रहेको देखिन्छ ।

छनौटमा परेका संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक सत्र २०७१,२०७२ र २०७३ मा रु.२,७४,५९,४३८ खर्च भएको देखिन्छ ।

छनौटमा परेका संस्थागत विद्यालयको तहगत खर्च रु.२ करोड सम्म रहेको देखिन्छ ।

संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको बचत रु.१८,२३,८६६ रहेको देखिन्छ ।

सामुदायिक विद्यालयमा कुल आम्दानीको ८२.९६ प्रतिशत शिक्षक तथा कर्मचारीको तलब भत्तामा खर्च भएको पाइयो । त्यसैगरी १०.८ प्रतिशत भौतिक सुविधा बृद्धि ०.२८ प्रतिशत अतिरिक्त क्रियाकलाप, १.९६ प्रतिशत प्रशासनिक खर्चमा, १.३ प्रतिशत बैंक मौज्जात र २.१५ प्रतिशत अन्य विविध क्षेत्रमा खर्च हुने गरेको पाइयो । त्यसैगरी संस्थागत विद्यालयमा कुल खर्चमध्ये ८९.९९ प्रतिशत शिक्षक तथा कर्मचारीको तलब भत्तामा २.१४ प्रतिशत भौतिक सुविधा बृद्धिमा २.०२ प्रतिशत प्रशासनिक खर्चमा, १.०४ अतिरिक्त क्रियाकलापमा २.२४ प्रतिशत बैंकको व्याज भुक्तानीमा, १.१७ अन्यमा र १.४ प्रतिशत बैंक मौज्जातमा खर्च हुने गरेको पाइयो ।

सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयमा शिक्षकको विवरणलाई हेर्दा सामुदायिक विद्यालयतर्फ ४७ जना शिक्षक रहेको जसमा तालिम प्राप्त शिक्षक ४५ जना रहेका छन् भने संस्थागत विद्यालयतर्फ ८१ जना शिक्षकमध्ये तालिम प्राप्त शिक्षक ७१ जना मात्र रहेको पाइयो ।

विद्यालयमा औसतमा विद्यार्थी भर्नादर हेर्दा शैक्षिक सत्र २०७१-२०७२ र ०७३ मा सामुदायिक विद्यालयमा छात्र ६४५ र छात्रा ७३० जना गरि जम्मा १३७५ जना

विद्यार्थी भर्ना भएको पाइयो भने संस्थागत विद्यालयमा छात्र ८९८ जना र छात्रा ७९० गरि जम्मा १६८८ जना विद्यार्थी भर्ना भएको पाइयो ।

सामुदायिक विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात १.२८ र संस्थागत विद्यालयका शिक्षक विद्यार्थी अनुपात १.२१ रहेको पाइयो ।

सामुदायिक विद्यालयको कक्षा ९ मा कक्षा उत्तीर्ण दर ८६.९५ प्रतिशत र कक्षा १० मा ९०.१५ प्रतिशत रहेको पाइयो । त्यसैगरि कक्षा दोहोर्न्याउने दर कक्षा ९ र १० मा क्रमशः ७.३ र ६.०५ प्रतिशत रहेको पाइयो । बिचैमा विद्यालय छाड्ने दर कक्षा ९ मा ५.९५ प्रतिशत र कक्षा १० मा ३.८५ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

संस्थागत विद्यालयतर्फ कक्षा ९ र १० मा कक्षा उत्तीर्ण दर क्रमश ९३.७५ प्रतिशत र ९७.८५ प्रतिशत रहेको पाइयो । कक्षा दोहोर्न्याउने दर कक्षा ९ मा ४.२५ प्रतिशत र कक्षा १० मा १.७ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । विद्यालय छाड्ने दर कक्षा ९ मा २ प्रतिशत र कक्षा १० मा ०.४५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

शैक्षिक वर्ष २०७१-२०७२ र २०७३ सालको एस.एल.सी. परिक्षाको नतिजालाई अक्षरांकन पद्धतिमा देखाइएको छ । जहाँ सामुदायिक विद्यालय २०७१-२०७२ र २०७३ सालको एस.एल.सी. परिक्षामा ६५७ जना विद्यार्थी संलग्न भएकोमा A+ ग्रेडमा २ जना, A ग्रेडमा १८ जना, B+ ग्रेडमा ५१ जना, B ग्रेडमा १०० जना, C+ ग्रेडमा १५५ जना, C ग्रेडमा १५३ जना, D+ ग्रेडमा ४५ जना र E ग्रेडमा ४५ जना उत्तीर्ण भएको पाइयो ।

संस्थागत विद्यालयमा १८८ जना विद्यार्थीले एस.एल.सी. परिक्षा दिएकोमा १४ जना A+ ग्रेडमा, ६८ जना A ग्रेडमा ६२ जना B+ ग्रेडमा ३७ जना B ग्रेडमा र ७ जना C+ ग्रेडमा उत्तीर्ण भएको पाइयो ।

अध्याय पाँच (Chapter Five)

५. निष्कर्ष र सुभावहरू (Conclusion and Decommendations)

सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको माध्यमिक तहमा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धि एक अध्ययन अर्न्तगत यस अध्ययनमा अर्घाखाँची जिल्ला सन्धिखर्क नगरपालिका स्थित सामुदायिक तर्फ श्री जन ज्योति मा.वि. तथा श्री भगवति मा.वि. र संस्थागत तर्फ अर्घाखाँची आवसिय मा.वि. तथा गौरि शङ्कर अंग्रेजी माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धि को विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनको उद्देश्यलाई पुरा गर्नका लागि विभिन्न विषयवस्तुहरूको विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनको उद्देश्यलाई पुरा गर्नका लागि विभिन्न विषयवस्तुहरूको उठान तथा तथ्यपरक सुचना समावेश गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस अध्ययनको विश्लेषणका आधारमा पत्ता लगाईएका निष्कर्ष र आवश्यक सुभावहरू समावेश गरिएको छ ।

५.१ निष्कर्ष (Conclusion)

अर्घाखाँची जिल्लाको सन्धिखर्क नगरपालिकामा रहेका सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको विश्लेषणबाट प्राप्त हुन आएको सारांशलाई निष्कर्षको रूपमा निम्नानुसार बुँदागत गरिएको छ ।

- । अध्ययनमा परेका चारवटै माध्यमिक विद्यालय आ आफ्नै नीजि भवनमा सञ्चालन गरेको पाइयो । सामुदायिक विद्यालयमा १३ वटा पक्की र १ वटा कच्ची भवन रहेको देखियो भने संस्थागत विद्यालयमा ९ वटा पक्की भवन रहेको पाइयो ।
- । सामुदायिक विद्यालयमा प्रति विद्यार्थी कक्षाकोठाको क्षेत्रफल १.९८ वर्ग फिट रहेछ भने संस्थागत विद्यालयमा १.८० वर्ग फिट रहेको पाइयो । अर्थात् संस्थागत विद्यालयमा भन्दा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको प्रति विद्यार्थी क्षेत्रफल बढि रहेको पाइयो ।
- । अध्ययन गरिएकोमा चारवटै सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको खेल मैदान शौचालय, पिउने पानी र शैक्षिक सामग्री आदिको व्यवस्था भएतापनि यसको उचित व्यवस्थापन हुन सकेको देखिएन ।

- । सामुदायिक विद्यालयमा नेपाली माध्यम र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा अंग्रेजी माध्यमबाट पठन पाठन गर्न गरेको पाइयो ।
- । सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक वर्ष २०७१/२०७२/२०७३ मा कुल आम्दानि रु.२,१९,१६,४७८ रहेको पाइयो ।
- । सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक वर्ष २०७१/२०७२/२०७३ मा तहगत आय रु.१ करोड सम्म,१ करोड भन्दा माथि रहेको पाइयो ।
- । सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक वर्ष २०७१/२०७२/२०७३ मा तहगत खर्च रु.२० लाख सम्म, २० लाख भन्दा माथि रहेको पाइयो ।
- । सामुदायिक विद्यालयको क्षेत्रगत खर्च हेर्दा शैक्षिक वर्ष २०७१/२०७२/२०७३ मा क्षेत्रगत खर्च रु.२,०२,८१,४९० रहेको पाइयो ।
- । सामुदायिक विद्यालयको वार्षिक बचत रु.१६,३४,९८८ रहेको पाइयो ।
- । संस्थागत विद्यालयको आम्दानिको स्रोत विद्यार्थी शुल्क मात्र रहेको पाइयो शैक्षिक वर्ष २०७१/२०७२/२०७३ मा कुल आम्दानि रु.२,९२,८३,३०४ रहेको पाइयो ।
- । संस्थागत विद्यालयको २०७१/२०७२/२०७३ मा कुल खर्च रु.२,७४,५९,४३८ रहेको पाइयो ।
- । संस्थागत विद्यालयको तहगत खर्चको गतिविधिलाई हेर्दा तहगत खर्च २ करोड सम्म रहेको पाइयो ।
- । संस्थागत विद्यालयको बचत हेर्दा शैक्षिक वर्ष २०७१/२०७२/२०७३ मा जम्मा बचत रु.१८,२३,८६६ रहेको पाइयो ।
- । सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको आयको तुलना गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा संस्थागत विद्यालयमा आय बढि रहेको पाइयो भने खर्चको तुलना गर्दा पनि सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा संस्थागत विद्यालयमा खर्च पनि बढि रहेको पाइयो ।
- । सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थी लागत प्रत्यक्ष कुल खर्च रु.४५,८०० लाग्ने देखियो भने प्रति विद्यार्थी प्रत्यक्ष लागत रु.४,५८० लागेको पाइयो ।
- । सामुदायिक विद्यालयमा प्रति विद्यार्थी अप्रत्यक्ष औसत लागत रु.१,९७,६२० लागेको पाइयो भने प्रति विद्यार्थी अप्रत्यक्ष लागत रु.१९,७६२ लागेको पाइयो ।

-) संस्थागत विद्यालयमा प्रत्यक्ष कुल खर्च रु.६,६३,००० लागेको पाइयो भने प्रति विद्यार्थी प्रत्यक्ष लागत रु.६६,३०० लागेको पाइयो ।
-) संस्थागत विद्यालयमा प्रति विद्यार्थी अप्रत्यक्ष कुल खर्च रु.६,९७,००० लागेको पाइयो भने प्रति विद्यार्थी अप्रत्यक्ष लागत रु.६९,७०० लागेको पाइयो ।
-) संस्थागत विद्यालयमा कुल खर्च रु.१३,६०,००० लागेको पाइयो भने प्रति विद्यार्थी कुल लागत रु.१,३६,००० लागेको पाइयो । यसरी सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको लागतको तुलना गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा संस्थागत विद्यालयमा बढि लागत लागेको पाइयो ।
-) अध्ययन क्षेत्रका विद्यालय मध्ये सामुदायिक विद्यालयमा ४७ जना शिक्षक र संस्थागत विद्यालयमा ८१ जना शिक्षक रहेता पनि सामुदायिक विद्यालयमा ४५ जना तालिम प्राप्त र संस्थागत विद्यालयमा ७१ जना मात्र तालिम प्राप्त शिक्षक रहेको पाइयो ।
-) नमुना छनौटमा परेका सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा शैक्षिक वर्ष २०७१/२०७२/०७३ मा जम्मा विद्यार्थी १३७५ जना विद्यार्थी भर्ना भएको पाइयो भने संस्थागत विद्यालयमा १६८८ जना विद्यार्थी भर्ना भएको पाइयो । अर्थात् संस्थागत विद्यालयको विद्यार्थी भर्ना सामुदायिक विद्यालयको भन्दा बढि देखिन्छ ।
-) सामुदायिक विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात १: २८ र संस्थागत विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात १ : २१ रहेको पाइयो । सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा संस्थागत विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी शिक्षक विद्यार्थी अनुपात कमि रहेको देखियो ।
-) अनुसन्धानमा रहेको सामुदायिक विद्यालयको आम्दानीको प्रमुख स्रोत सरकारी अनुदान रहेको छ । सामुदायिक विद्यालयमा सरकारी अनुदानबाट ९२.७९ प्रतिशत प्राप्त भएको पाइयो । संस्थागत विद्यालयको आम्दानीको प्रमुख स्रोत विद्यार्थी शुल्क रहेको पाइयो ।
-) अध्ययन क्षेत्रमा रहेका सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको औषत कुल आम्दानी २,१९,१६,४७८८ मध्ये ८२.९६ प्रतिशत शिक्षक तथा कर्मचारीको तलब भत्तामा र बाँकी रकम अन्य क्षेत्रमा खर्च हुने गरेको पाइयो भने संस्थागत विद्यालयको कुल

औषत आम्दानी २,९२,८३,३०४ मध्ये ८९.९९ प्रतिशत मात्र शिक्षक तलबमा खर्च हुने गरेको पाइयो ।

सामुदायिक विद्यालयमा कक्षा उत्तीर्ण दर, कक्षा दोहोऱ्याउने दर, कक्षा छाड्ने दर क्रमशः ९०.१५ प्रतिशत, ६.०५ प्रतिशत, ३.८५ प्रतिशत रहेको देखियो भने संस्थागत विद्यालयमा सोही दर क्रमशः ९७.८५ प्रतिशत १.७ प्रतिशत, ०.४५ प्रतिशत रहेको पाइयो । यहाँ सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि सन्तोषजनक रहेको पाइयो ।

नमुना छनौटमा परेका चारवटै माध्यमिक विद्यालयमा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा कुल लागत रु. १४,८९० मध्ये औषतमा प्रति विद्यार्थी प्रत्यक्ष लागत रु. ४,८८० देखियो भने अप्रत्यक्ष लागत रु. १९,७६२ देखियो । त्यसैगरि संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको औषत कुल लागत रु. १,२६,००० मध्ये प्रति विद्यार्थी प्रत्यक्ष औषत लागत रु. ६६,३०० र अप्रत्यक्ष लागत रु. ५९,७०० रहेको पाइयो । यसरी हेर्दा सामुदायिक विद्यालयमा प्रति विद्यार्थी प्रत्यक्ष लागत भन्दा अप्रत्यक्ष लागत बढि लाग्ने गरेको पाइयो भने संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा प्रति विद्यार्थी अप्रत्यक्ष लागत भन्दा प्रत्यक्ष लागत बढि लागेको देखियो ।

आर्थिक लगानी बढदै जादा शैक्षिक उपलब्धि पनि बढदै गएको देखियो त्यसकारण शिक्षामा गरिएको लगानिले सकारात्मक प्रतिफल दिने गरेको पाइयो ।

५.२ सुझावहरू (Recommendations)

सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा गरिएको अध्ययनका आधारमा माध्यमिक विद्यालय सञ्चालन गर्दा लगानी अनुसारको शैक्षिक उपलब्धि बुद्धि गर्नका लागि विद्यालयका लगानीकर्ता, शिक्षक, अभिभावक, सरोकारवालालाई आफ्नो कार्यमा सफलताको लागि सुझावहरू पेश गर्नुपर्ने हुन्छ । तसर्थ अध्ययनको निष्कर्षको आधारमा सम्बन्धित निकायहरूलाई नीति सम्बन्धित सुझाव, प्रयोगात्मक क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुझाव, अगामी अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सुझाव जस्ता उपशिर्षक द्वारा निम्नानुसार क्रमसँग सुझावहरू पेश गरिएको छ ।

५.२.१ नीतिसँग सम्बन्धित सुझावहरू (Policy Related Recommendations)

सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको माध्यमिक तहको शैक्षिक उपलब्धि बृद्धि गराउनका लागि नीतिगत रूपमा सुधार गर्नका लागि निम्न सुझावहरू पेश गरिएको छ।

- । शैक्षिक लगानीको अनुपातमा शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्नका लागि शिक्षकको नियमितता बृद्धि गर्नु पर्ने जिल्ला शिक्षा कार्यालयले अनुगमन बढाउनु पर्ने देखिन्छ।
- । सामुदायिक विद्यालयमा सरकारले अनुदान दिँदा विद्यालयको समग्र शैक्षिक अवस्थाको अध्ययन गरि सोहि अनुसार अनुदान वितरण गर्नुपर्दछ भने संस्थागत विद्यालयलाई पनि निश्चित दरमा विद्याथी

शुल्क उठाउने नियम बनाउनुपर्ने र विद्यालयले आम्दानीको वैकल्पिक स्रोतहरूको खोजि गर्नुपर्ने देखिन्छ।

- । विद्यालयमा तालिम नलिएका शिक्षकहरूलाई तालिम दिनु आवश्यकता देखिन्छ।
- । शिक्षक विद्यार्थीसँगको सम्बन्ध बालमैत्री बनाउन विद्यार्थीको रुचि अनुरूपका विभिन्न कार्यक्रमहरू ल्याउनु पर्दछ।
- । सामुदायिक विद्यालयमा पनि अंग्रेजी भाषालाई प्राथमिकतामा राखि अंग्रेजी माध्यमबाट शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- । संस्थागत विद्यालय नाफामुखि हुने हुनाले शैक्षिक क्षेत्रमा भएको व्यापारलाई रोक्न सरकारले प्रभावकारी अनुगमन तथा निरीक्षण व्यवस्था गर्नुपर्दछ।

५.२.२ प्रयोगात्मक क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुझावहरू (Practice Related Recommendations)

सामुदायिक तथा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको प्रयोगात्मक पक्षसँग सम्बन्धित सुझावहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

- । शिक्षालाई आधुनिक र वैज्ञानिक बनाउनको लागि शिक्षामा नविनतम विधिहरूको प्रयोगमा जोड दिने।

- । विद्यालय शान्ति क्षेत्र भएकाले कुनै पनि किसिमको बन्द, हड्ताल आदिमा पनि अध्ययन अध्यापन कार्यलाई निरन्तरता दिने वातावरण सम्बन्धित निकायले मिलाउनु पर्छ ।
- । विद्यालयमा विद्यार्थीको उत्तीर्ण प्रतिशत बढाउनको लागि विषयगत रूपमा दक्ष र योग्यता पुगेका शिक्षकहरूको व्यवस्था गर्नुको साथै तालिमको पनि व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।
- । विद्यालयले प्राप्त गर्ने आयको सबैभन्दा ठुलो हिस्सा शिक्षक तलब भत्तामा खर्च हुने गरेको र विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर बुद्धि गर्नमा र अन्य प्रशासनिक कार्यका लागि पनि लगानी बुद्धि गर्नुपर्दछ ।

५.२.३ अगामी अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सुझावहरू (Further Research Related Recommendations)

यस अध्ययनमा सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको माध्यमिक तहमा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको अध्ययन गरिएकाले यो बाहेक अन्य निम्न शैक्षिक तहको अध्ययन गर्न सक्ने देखिन्छ ।

- । माध्यमिक तहमा विद्यार्थी प्रवाहदरको अध्ययन गर्न सक्ने देखिन्छ ।
- । उच्च माध्यमिक शिक्षामा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको अध्ययन गर्न सक्ने देखिन्छ ।
- । प्राविधिक शिक्षाले विद्यार्थीहरूमा पारेको शैक्षिक तथा आर्थिक प्रभावको अध्ययन गर्न सक्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सूचि(References)

- अर्थमन्त्रालय (२०७२), *आर्थिक सर्वेक्षण २०७२/०७३*, काठमाडौं :अर्थमन्त्रालय, नेपाल सरकार उपाध्याय, ईश्वरप्रसाद (१९७३), *अधिकारमाआधारित शिक्षा एक चर्चा*, (शैक्षिक स्मारिका) सानोठिमी भक्तपुर :शिक्षाविभाग
- अधिकारी, बालकृष्ण (२०७१), *शिक्षा र विकास*, सनलाईट पब्लिकेसन, कीर्तिपुर ।
- अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०६०), *नेपालकाशिक्षाआयोगकाप्रतिवेदनहरुको संग्रह*, आशिष पुस्तक भण्डार, बागबजार : काठमाडौं ।
- अधिकारी, विष्णुप्रसाद(२०७१), *माध्यमिकविद्यालयनिरिक्षक*,आशिषबुक्स प्रकाशन ।
- उपाध्याय, ईश्वरप्रसाद (१९७३), *अधिकारमाआधारितशिक्षा एक चर्चा*, (शैक्षिक स्मारिका) सानोठिमी भक्तपुर : शिक्षाविभाग ।
- खनाल, मुकुन्दमणी र आचार्य, सुशन(२०६३), *शिक्षाको वित्तिय अर्थशास्त्र*,मकालु बुक्स एण्ड स्टेसनरी, पुतलीसडक काठमाडौं ।
- घिमिरे, केशवप्रसाद (२०६५), *सामुदायिकउच्चमाध्यमिकविद्यालयशिक्षामा शैक्षिकलगानी एक अध्ययन*, अप्रकाशितशोधपत्र, शिक्षाशास्त्र केन्द्रियविभाग, त्रिभुवनविश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- घिमिरे, हिन्दु (२०६८), *उच्चमाध्यमिकशिक्षामालगानी र यसको शैक्षिकउपलब्धि एकअध्ययन*, अप्रकाशितशोधपत्र, शिक्षाशास्त्र केन्द्रियविभाग, त्रिभुवनविश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- सन्धिखर्क नगरपालिका (२०७४), *वार्षिक नगरपालिका योजना*, सन्धिखर्क : नगरपालिका ।
- शर्मा,निलमकुमार (२०५८), *विकास र योजनाको अर्थशास्त्र*, पैरवि प्रकाशन, : काठमाडौं ।
- जिल्लाविकास समिति (२०७४), *अर्घाखाँचीजिल्लाको संक्षिप्तचिनारी*, अर्घाखाँची: जिल्लाविकास समिति ।
- थापा, विजयकुमार (२०५६), *विद्यालयशिक्षामालगानी र उपलब्धि*, सेरिड, काठमाडौं ।
- नेपालको शिक्षाआयोगको प्रतिवेदनको संग्रह (२०६१)
- बुदुजा, चन्द्रकुमारी (२०६२), *माध्यमिकशिक्षामाआर्थिक लगानी र शैक्षिकउपलब्धि एक अध्ययन*, अप्रकाशितशोधपत्र,शिक्षाशास्त्र केन्द्रियविभाग, त्रिभुवनविश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- सन्धिखर्क नगरपालिका (२०७४), *वार्षिक नगरपालिका योजना*, सन्धिखर्क नगरपालिका ।
- सिंह, नागेश्वर (२०६७), *शिक्षाकाआधारहरु*, पैरवीप्रकाशन ।

शर्मा, गोपिनाथ(२०६२), नेपालको शिक्षाआयोगको प्रतिवेदनहरु, (दोस्रो संस्करण) काठमाडौं ।
शर्मा, निलमकुमार (२०५८), विकास र योजनाको अर्थशास्त्र, पैरविप्रकाशन, काठमाडौं ।

शिवाकोटी, धुवराज (२०६३), नेपालको माध्यमिकशिक्षामालगानी एक अध्ययन,
अप्रकाशितपि.एच.डि. शोधपत्र,शिक्षाशास्त्र केन्द्रियविभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर, काठमाडौं
।

श्रेष्ठ, शरदकुमार (२०६४), उच्चमाध्यमिकशिक्षामालगानी र त्यसको शैक्षिकउपलब्धि एक
अध्ययन, अप्रकाशितशोधपत्र,शिक्षाशास्त्र केन्द्रियविभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर, काठमाडौं ।

Bista,Min Bhadur (2006), *Status of Femal Teacher in Nepal*, Kathmandu: UNESCO.S
CHIRGE (1995), *Higher secondary school in Nepal*, A status servey final Report
Kathmandu: Co-Operative Hands in Restoration Advancement & growth.

DOE, (2001), *School level statistics of Nepal*, Bhaktapur: department of education

Herbension and Mayers (1968 A.D.), *Reading in the Economic of education France*:
UNESCO.

Subedi, R.B.(2062), *A Study of Eductional Status in Government Secondary School
having Higher and Lower Results*,Unpublished Master's degree Thesis,
Tribhuvan University, Kathmandu.

Upadhyay, I.P. (1973), *Eductional Programmes and their Financing*, Kathmandu:
CERID.

तपाईंको वार्षिक आय मध्ये छोरछोरीलाई तीन वर्षमा गरेको शैक्षिक खर्च उल्लेख गर्नुहोस

क्र.सं	खर्चको विवरण	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३
१.	भर्ना शुल्क (वार्षिक)			
२.	पढाइ शुल्क (वार्षिक)			
३.	परिक्षा शुल्क			
४.	रजिष्ट्रेशन शुल्क			
५.	खेलकुद शुल्क			
६.	पुतकालय शुल्क			
७	अन्य शुल्क			
	जम्मा शुल्क			

तपाईले विद्यालयलाई नतिरेको शिक्षासँग सम्बन्धित अन्य खर्च उल्लेख गर्नुहोस्

क्र.सं	विवरण	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३
१.	यातायत खर्च			
२.	खाजा खर्च			
३.	विद्यालय पोसाक खर्च			
४.	स्टेशनरी खर्च			
५.	ट्युसन खर्च			
६.	अन्य खर्च			
	जम्मा			

अनुसूची १ (Appendix 1)

माध्यमिक तहका विद्यार्थीको अभिभावकका लागि प्रश्नावली

नाम : ठेगाना :
लिङ्ग : पेशा :
परिवार सङ्ख्या : छोरा : छोरी :

१. किन आफ्नो छोराछोरीलाई यही विद्यालय पठाउनु भएको

क) घरपायक भएकाले ख) पठनपाठन राम्रो भएकाले

ग) अनुशासन भएकाले घ) बढी सुविधा भएकाले

२. तपाईंले आफ्नो छोराछोरीको पढाइमा वार्षिक कति खर्च गर्नु भएको छ ?

.....
३. विद्यालयले लिने शुल्क कस्तो छ ?

क) महँगो ख) सस्तो ग) ठिकै

४. तपाईंको छोराछोरी पढाइमा नियमित रूपमा उत्तीर्ण भएका छन् ?

क) छैन ख) छैनन्

५. छैन भने कुन श्रेणीमा भएका छन् ?

क) विशिष्ट ख) प्रथम ग) द्वितीय घ) तृतीय

६. छैनन् भने किन फेल भएका होलान्

क) छोराछोरिले मेहनत नगरेर ख) शिक्षकले राम्रोसँग नपढाएर

पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक त्रुटीपूर्ण भएर

७. विद्यार्थीको पढाइको लागि कुन शीर्षकमा तपाईं बढी खर्च गर्नुहुन्छ ?

.....

..

८. एस.एल.सी. उत्तीर्ण भएपछि छोराछोरिलाई कहाँ पठाउनुहुन्छ ?

.....
९. तपाईंको कुनै छोराछोरी यस विद्यालयबाट एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरेका छन ?

.....
१०. तपाईंको गाउँमा एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरेका विद्यार्थी कति जना छन् ?

.....
११. छोराछोरिको पढाईले आर्थिक भार बढेको कतिको महसुस गर्नु छ ?

.....
१२. माध्यमिक तहमा राम्रो नतिजा ल्याउन के गर्नुपर्ला?

.....
१३. यस विद्यालयमा विद्यार्थी नियमित तर्फ बढी अंक नल्याउनुको कारण के होला ?

.....
१४. पढाई सुधार्न तपाईंको केहि सुझाव छ कि ?

अनुसूचि २(Appendix 2)

माध्यमिक तहका विद्यार्थीको लागि प्रश्नावली

विद्यार्थीको नाम :

ठेगाना :

विद्यालयको नाम :

कक्षा :

१. तपाईं किन यस विद्यालयमा भर्ना हुनुभयो ?

क) पठनपाठन राम्रो भएर

ख) अनुशासित वातावरण भएर

ग) घर पायक भएर

घ) थाहा छैन

२. तपाईं यस विद्यालयको पठनपाठनमा सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

क) छु

ख) छैन

३. छु भने किन, छैन भने किन ? के होस भन्ने चाहानुहुन्छ ?

.....
.

४. विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि बढाउन के गर्नुपर्दछ ?

.....

५. यस विद्यालय पढ्दा कति फि तिर्नुहुन्छ ?

क) भर्ना फि .....

ख) मासिक फि .....

ग) अन्य फि .....

६. फि तिर्न कठिन भएको छ वा छैन ?

क) छ

ख) छैन

७. छु भने किन छ ? कारण भन्नुहोस ?

.....

८. तपाईंले इच्छा अनुसार विषय पढन पाउनु भएको छ वा छैन ?

.....

९. विद्यालयले पठनपाठन बाहेक अन्य अतिरिक्त क्रियाकलाप गर्छ वा गर्दैन ?

क) गर्छ

ख) गर्दैन

१०. यस विद्यालयको पठनपाठन राम्रो स्तरीय बनाउन के के होस् भन्ने चाहानुहुन्छ ?

.....

११. तपाईं सधैं विद्यालयमा उपस्थित हुनुहुन्छ ?

क) हुन्छ

ख) हुन्न

ग) कहिलेकाहि मात्र

१२. तपाईं घरबाटै विद्यालय जानुहुन्छ कि भाडामा बस्नुहुन्छ ?

.....

१३. तपाईंले गरेको लगानि अनुरूप प्राप्त गरेको शैक्षिक उपलब्धीबाट सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

.....

१४. यस विद्यालयको पठनपाठन राम्रो र स्तरीय बनाउन के होस भन्ने चाहानुहुन्छ ?

.....

१५. यस विद्यालयमा अध्ययन गर्दा तपाईंलाई अन्य के कस्ता समस्या आईपरेका छन ?

.....

१६. उक्त समस्यालाई समाधान गर्न के कस्ता उपायहरु अपनाउनु पर्ला ?

.....

अनुसूचि ३ (Appendix 3)

माध्यमिक विद्यालयको प्रधानध्यापकका लागि प्रश्नावली

विद्यालयको नाम :

ठेगाना :

प्र. अ. को नाम :

ठेगाना :

योग्यता :

कार्यकाल :

१. यो विद्यालय सञ्चालन भएको कति वर्ष भयो ?

.....
२. यस विद्यालयको आम्दानि पर्याप्त छ ?

.....
३. छ भने कुन स्रोतबाट आम्दानि प्राप्त भएको छ ?

.....
४. वार्षिक आम्दानि र खर्च कति छ ?

आम्दानि :

खर्च :

५. सरकारको वार्षिक लगानी कति छ ?

.....
६. तपाईं विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धी सँग सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

.....
७. शैक्षिक उपलब्धि उच्च तुल्याउन के के गर्नुपर्ला ?

.....
८. हालको मा. वि. को शिक्षा नीतिसँग तपाईं सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

क) छु

ख) छैन

.....
९. हाल विद्यालय सञ्चालन गर्न के के समस्या आईपरेका छन् ?

१०. यि समस्याले गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न के के बाधा पार्छन् ?

.....

११. विद्यार्थीहरूले शुल्क समयमा नै तिर्छन् ?

.....

१२. तिर्दैनन् भने नतिर्ने कारण के होला त ?

.....

१३. विद्यालयको जग्गा जमिन कति छ ?

.....

.

१४. विद्यालयमा शिक्षकहरूको अवस्था के कस्तो रहेको छ ?

.....

१५. तपाईं लगानी र उपलब्धि विच कस्तो सम्बन्ध देखनुहुन्छ ?

.....

अनुसूचि ४ (Appendix 4)

विद्यालय व्यवस्थापन समितिका लागि प्रश्नावली

नाम :

ठेगाना :

पद :

१. तपाईं समितिमा बसि काम गर्नुभएको कति समय भयो ?

.....

२. अन्य कुनै संघ संस्थासँग पनि आवद्ध हुनुहुन्छ ?

.....

.

३. तपाईंले विद्यालयमा कतिको समय दिनुहुन्छ ?

.....

४. तपाईं विद्यालयमा आएपछि के -के सुधार गर्नुभयो ?

.....

.

५. विद्यालयको आर्थिक अवस्था सुदृढ बनाउन कुन- कुन क्षेत्रबाट स्रोत जुटाउन सकिन्छ ?

.....

६. शैक्षिक उपलब्धि उच्च बनाउन तपाईंले के कस्तो योजना बनाउनु भएको छ ?

.....

.

७. के विद्यार्थीहरु पढाईप्रति सन्तुष्ट छन् ?

.....

८. विद्यालयमा नियमित रूपले सम्बन्धित विषयमा बैठक बस्ने गरेको छ ?

.....

.

९. विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि संग सन्तुष्टि हुनुहुन्छ ?

.....

१०. तपाईंको विद्यालयमा भौतिक पूर्वाधारमा के कम भएको जस्तो लाग्छ ?

.....

११. विद्यालयमा सामाजिक लेखा परिक्षण गर्न लेखा समिति बनाउनु भएको छ ?

.....

१२. विद्यालयमा पढाईको स्तर सुधार्न व्यवस्थापन समितिको भूमिका कस्तो रहेको छ ?

.....

अनुसूचि ५ (Appendix 5)

विद्यालय अवलोकन फाराम

विद्यालयको नाम :

ठेगाना :

१. विद्यालयमा भवन संख्या.....कच्ची भवन.....पक्की भवन.....

२. विद्यालयमा जम्मा कोठा संख्या.....

क) मा.वि. कक्षा सञ्चालन हुने कक्षा कोठा संख्या :

ख) अफिस कोठा संख्या :

ग) प्रयोगशाला कोठा संख्या :

घ) पुस्तकालय कोठा संख्या :

ङ) कम्प्युटर कोठा संख्या :

च) स्टोर कोठा संख्या :

३. डेक्स बेन्चको संख्या :

४. प्रति कोठा डेक्स बेन्च संख्या :

५. पुस्तकालयमा उपलब्ध पुस्तक संख्या :

६. डेक्स बेन्चको संख्या :

७. सन्दर्भ पुस्तक संख्या :

८. प्रयोगशालाको व्यवस्था छ / छैन ?

९. खेल मैदानको व्यवस्था छ / छैन ?

१०. शौचालय सुविधा छ / छैन ? छात्र छात्रालाई छुट्टाछुट्टै व्यवस्था छ / छैन ?

११. पिउने पानिको व्यवस्था कस्तो छ ?

१२. कम्प्युटरको व्यवस्था छ / छैन ? कार्यालय प्रयोजनको लागि मात्र छ कि विद्यार्थीको लागि पनि छ ?

अनुसूचि ६ (Appendix 6)

लक्षित समूह छलफल निर्देशिका

- १) लक्षित समूह छलफल संचालन गर्नुभन्दा पहिले ६-१० जना सम्मको समूह निर्माण गर्नुपर्दछ ।
- २) समूह निर्माण गर्दा एउटै पुष्ठभूमि भएका व्यक्तिहरुको समूह बनाउनुपर्दछ ।
- ३) लक्षित समूह छलफलको लागि बनाइएका प्रश्नहरु खुल्ला रुपमा समावेश हुनुपर्दछ ।
- ४) लक्षित समूह छलफलको लागि स्थान निर्माण गर्नुपर्दछ ।
- ५) छलफलमा एकजना मोडरेटर र एक जना नोट टेकर को आवश्यकता पर्दछ ।
- ६) छलफलमा आएका प्रश्न तथा उत्तरलाई टिपोट गर्नुपर्दछ ।
- ७) टिपोट गरिएका संकलित तथ्याड्कलाई विश्लेषण गर्नुपर्दछ ।

लक्षित समूह छलफलका लागि तयार गरिएको प्रश्नावली

- १) मा.वि. सञ्चालन गर्दा आईपर्ने समस्याहरु के के हुन ?
- २) मा.वि. सञ्चालन गर्दा सरकार वा सम्बन्धित पक्षले के के गर्नुपर्ने देखिन्छ ?
- ३) मा. वि. मा अभि सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरु के के छन ?